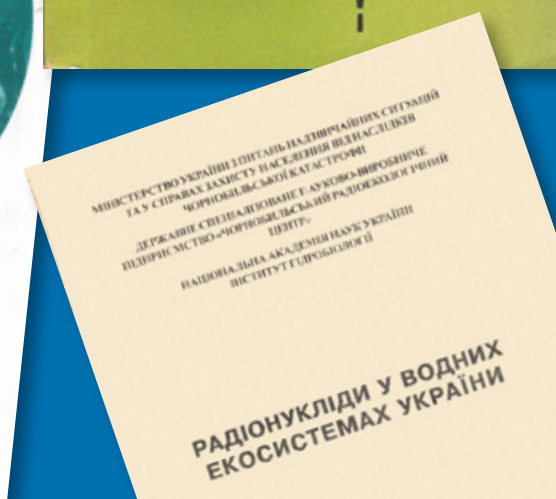
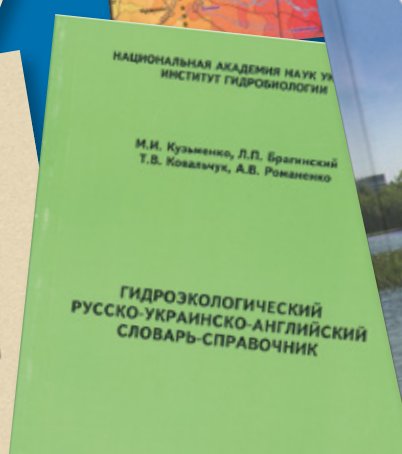
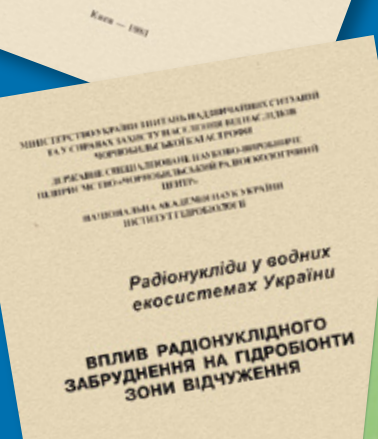
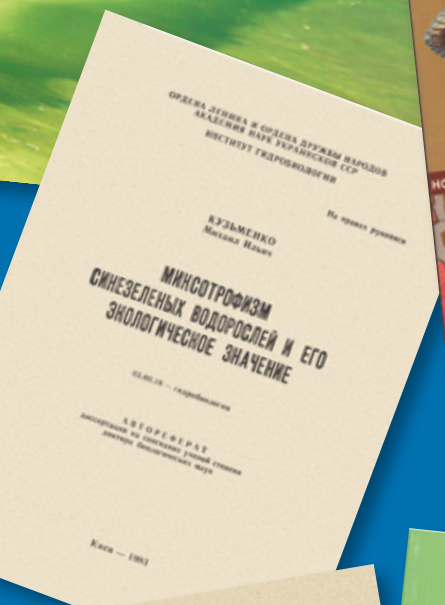
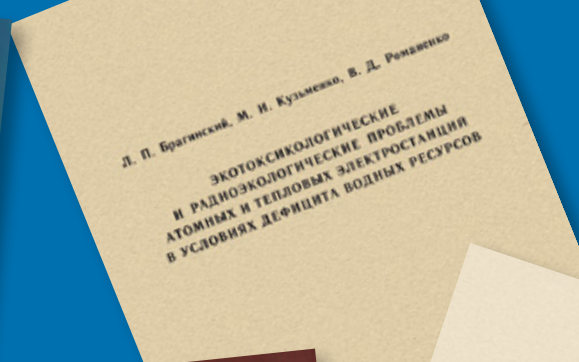

МИХАЙЛО
КУЗЬМЕНКО

СПОГАДИ ПРО НЕЗАБУТНЄ

СПОГАДИ
ПРО
НЕЗАБУТНЄ

Київ 2020 рік

Життя вченого Михайла Ілліча Кузьменка цікаве і багатогранне. Книга про нього зібрана зі спогадів колег, учнів, близьких та рідних людей. Про дитячі та юнацькі роки, про роки становлення його як вченого та засновника великої родини йдеться у цій книжці.

ISBN 978-617-7862-46-7

ЗМІСТ

Передмова	4
Шлях праці та любові	7
Світлана Федорик. Роки, десятиліття і все життя	8
Наукові досягнення	26
Вчений, його учні та колеги	28
Олена Волкова. Низький уклін вчителю	28
Дмитро Гудков. Світла і мудра людина	33
Олександр Каглян. Спогади про вченого і дорогу людину	34
Юрій Ситник. Слово про вчителя	37
Олена Корнілова. «Талант і розум треба довести»	39
Зінаїда Широка. Згадуючи, вклоняюсь і дякую	40
Ігор Гудков. Від Ташкента до Чорнобиля	41
Людмила Шевцова. Пам'ять	44
Родинні спогади	46
Броніслава Кузьменко. Як усе починалось	46
Ніна Мар'єнкова. Мій брат	52
Олена Кузьменко. Спогади про тата	53
Станіслав Качний. Ржищів і ми	58
Олександр Качний. Енергія мудрості	59
Борис Лахін. Таким він був	61
Сергій Федорик. З чого починається рід	64
Ілля Стріхар. Я пам'ятаю його... ..	74
Олександра Оксенюк. Сповнений любові	80
Листи	83
Світлини	88

ПЕРЕДМОВА

Світлий, добропорядний, інтелігентний, оптимістичний... Вимогливий як науковець і керівник, але при цьому чуйний і завжди готовий допомогти. Таким бачать Михайла Ілліча Кузьменка у своїх спогадах автори цієї книжки. Поділяючи такі характеристики, спробую пояснити читачам і, мабуть, самому собі першопричину формування його духовно багатой особистості. На мою думку, крім родинного виховання і сприятливого товариства під час навчання – від середньої школи, педагогічного училища до Київського університету, з яким пов'язане наше спільне минуле, – варто відзначити, що молоді роки Михайла Ілліча пройшли у Ржищеві серед реалій славного своєю історією і культурою Подніпров'я, правобережних круч і лівобережних заплавлених озер, тоді ще не затоплених штучними «морями». До того ж, наукова практика студентів біологічного факультету в Канівському заповіднику, якою багато років керував мій незабутній батько, відзначалася прагненням викладачів

(Олександра Богдановича Кістяківського, Леоніда Олександровича Смогоржевського, Івана Петровича Білокося, Олександра Пилиповича Кришталю та ін.) сформувати у вихованців Університету екологічну й історичну свідомість. Крім наукових екскурсій до лісів, луків і озер, студенти щороку ходили на Тарасову гору, щоб вшанувати пам'ять Кобзаря. А ще плавали човнами до Прохорівки, відвідували музей друга Тараса Шевченка, історика й етнографа Михайла Максимовича... Тоді до української Незалежності було ще далеко. Але історична пам'ять, поєднана з екосвідомістю, вже опановувалася майбутніми вченими. Як свідчать спогади, Михайло Ілліч мав особливий, навіть видатний талант – засвоювати все розумне, добре, вічне. Така людина завжди присутня, навіть коли ми її не бачимо поруч. В неї особливий дар – створювати навколо себе ауру доброзичливості, що викликає довіру і бажання порадитись, хоча б подумки. Як з батьком, другом, учителем.

Андрій ТОПАЧЕВСЬКИЙ

ШЛЯХ ПРАЦІ ТА ЛЮБОВІ

Цю книгу присвячено видатному українському вченому, доктору біологічних наук, професору, заслуженому діячеві науки і техніки, великому патріоту України Кузьменку Михайлу Іллічу (1936-2019). Його життя, творчі роки – це шлях непересічної особистості, яка своєю працею, наполегливістю, силою волі та дарованими Богом здібностями досягла вершин у науці й особистому житті, які залишаться в нашій пам'яті на довгі роки як приклад самовідданого служіння людям, науці, а головне – рідній землі. Щоб зрозуміти й осягнути цю постать, треба зануритись в історію краю, де він народився, доторкнутись до подій і сторінок життя, що визначили його долю.

Я інколи хочу побачити знов
Дороги свої незабуті
Та лет моїх років під небом ясным
Не має зворотних маршрутів.
Не стану журитись за тим, що було,
Хай роки летять в нові далі,
Хоч знаю, що знову зустрінуть мене
І сонце, тривоги й печалі.

М. Кузьменко

Світлана Федорик

Роки, десятиліття і все життя

Лівобережна Україна, Слобожанщина... Перші поселення на території Охтирки, міста, де тато народився, виникли близько трьох тисяч років тому. Заселяли цей край землеробсько-скотарські племена скіфів. Напевно, саме коріння пращурів родин Кузьменко та Каланчук сягають тих часів. Виникнувши як військово-укріплення, як Охтирський козацький полк, Охтирка поступово перетворилась на осередок ремесел і торгівлі. Родючі землі, річка Ворскла, працьовитий і щирий народ, етнічний склад якого – понад 80% українці, сформували в ньому той козацький дух, який дав початок і був в основі всього його подальшого життя.

* * *

Ворскли спокійної хвилі
Мчать попід берегом, мчать.
Як про вас хочеться, милі,
В краї далекім співають...

Михайло Кузьменко (праворуч) з товаришем. Охтирка, 1952 р.

Батько, Кузьменко Ілля Семенович, народився 1910 року в селищі Кириківка Охтирського району Сумської області. Ілля був старшим сином у родині, де було ще троє хлопців і двоє дівчат. Важко працювали на землі, але природні здібності, насамперед організаторські, мали всі. Дехто з дівчат працював і головою колгоспу, і секретарем сільради. А троє хлопців, пройшовши всю війну, де були тяжко поранені, знайшли покликання у відбудові Охтирки.

Один лише Ілля не повернувся з війни. У 1941 році він був мобілізований на Балтійський флот у морську піхоту, а згодом прийшло «Пропал без вести»... І тільки через багато років після війни тато дізнався, що його батько загинув, прослуживши на військовому кораблі всього два місяці. На початку війни Балтійський флот майже весь був знищений. У центрі Охтирки стоїть пам'ятник загиблим воїнам, серед них ім'я Кузьменко Ілля Семенович... Ця незагоєна рана була з татом усе його життя.

Коли розпочалась війна, його мама була вагітна третім сином, тато ж був середнім. І його забрали дідусь і бабуся до себе, на хутір Підлозіївку, звідки мама була родом. Так прожив він там дитинство та юні роки.

* * *

Мене війна зробила сиротою,
Надавши право в голоді рости.
Вітчизні вдяка, що вона зі мною
До світла й щастя зводила мости...

Згадуючи ті тяжкі воєнні роки, він розповідав про випадок, який трапився з ним, п'ятирічним хлопчиком. 1941 рік... В їхню хату поселили німецьких солдатів. Німці вечорами напивались шнапсу, і одного такого вечора вони напоїли ним маленького Михайла. Він тяжко отруївся, але вижив. Тому протягом життя міцні спиртні напої викликали в нього фізіологічну відразу.

Коли загарбники залишали Підлозіївку, дощі розмили дорогу, і один з німців виламав частину паркану, поклавши під машину, на якій вони їхали. І мама, не стримавши гніву, лаючись, вибігла з хати з немовлям на руках. Німець підняв рушницю, прицілився, але інший миттєво нахилив зброю до землі. Так він врятував маму...

Згадуючи, тато багато розповідав про життя в ті непрості повоєнні роки, як з'ясовували стосунки «вулиця з вулицею», яка складна доля спіткала багатьох друзів дитинства.

* * *

Я був господар серед кіз і птахів,
Вмивавсь дощами, спав на спориші,
Таким мене і знали, бідолаху,
Ровесники, мої товариші...

* * *

Кожну ніч мені сняться мандрівки
В таємничі далекі краї,
Просипаюсь – та ж хата й долівка
Потрапляють на очі мої.
Пройде мить – і по пильній дорозі
Проти сонця ранкового йдуть
Куцохвості отарою кози
І за ними босоніж – пастух.

Навчався тато у восьмирічній школі №1 в Охтирці. Саме тоді, ще зовсім юним, він вирішив, щоб не сталося, здобути вищу освіту і зламати той стереотип тяжкої долі, яка судилася більшості його однолітків.

А далі – Охтирське педагогічне училище, в якому він прочився три роки. В 1956-му Охтирське педучилище розформували, а студентів перевели до Ржищівського педагогічного училища, де і відбулась його доленосна зустріч з майбутньою дружиною Броніславою Качною.

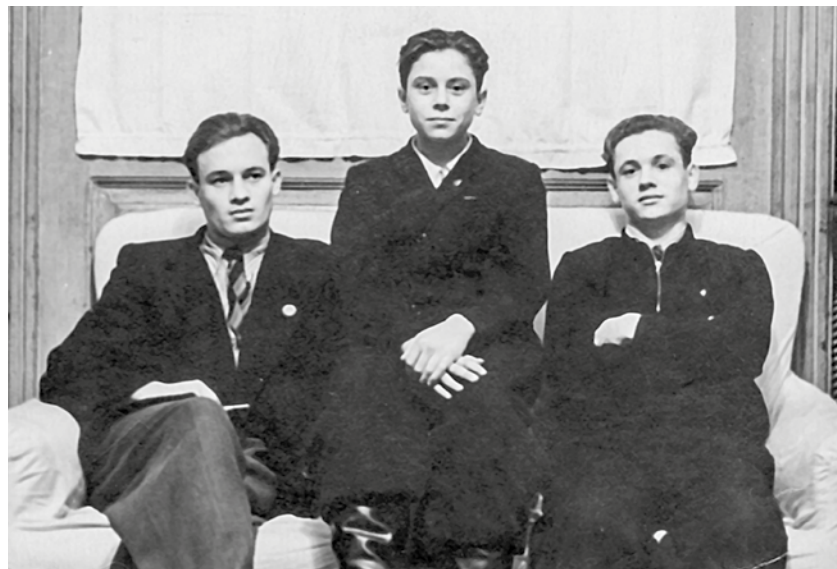
Броніслава Качна. Ржищів, 1957 р.

* * *

Ти – моє сонце ясночолє,
Життєва мудрість і краса.
Ти – життєдайна хмара в полі,
З якої падає роса...
Ти є суддя і чиста совість,
Що проти кривди постає,
В моїй любові – перша повість,
Ти є саме життя моє.

Училище тато і мама закінчили з відзнакою, що дало їм змогу без іспитів вступати до університету. Питання про подальше навчання навіть не обговорювалось.

Коли вони обирали, яким шляхом далі йти, тато дуже хотів навчатись на історичному або на філологічному факультеті. Та мама також обрала філологічний. Порадившись, вони виріши-

Під час навчання у Ржищівському педучилищі. Михайло праворуч. 1956 р.

ли, що для чоловіка перспективнішим на той час є все ж таки природничий факультет, а саме – біологічний, тим паче що тато завжди любив цю науку, а головне – змалечку був близьким до природи, адже виріс на березі Ворскли, а далі все життя прожив на Дніпрі.

Здібний і наполегливий, він з легкістю пройшов співбесіду на біологічний факультет і успішно його закінчив. Але свою любов до українського слова ніколи не втрачав. Навіть наукові тексти, які він писав, мали виразний літературний акцент. Усі статті, відгуки, монографії він ретельно відшліфовував і ніколи не допускав недбальства. Цілеспрямованість і працьовитість, акуратність і дисциплінованість – головні риси, притаманні йому протягом усього життя, тому який би шлях він не обрав, успіх йому було гарантовано.

А далі – аспірантура в Інституті гідробіології. У своєму щоденнику він писав: «Ніколи не забуду останній день перебування у Ржищеві. Прекрасний, добрий Ржищів! Хай буде йому мир і розквіт вічний. Проводи в аспірантуру, день від'їзду наприкінці жовтня 1964 року пам'ятаю і зараз» (із щоденника, 1990 р.)

Той час був надзвичайно цікавий, бурхливий і важливий для нього не тільки в науковому плані, а й для самовизначення його як свідомого українця.

* * *

Я люблю тебе, земле,
Мій натруджений край,
У якому хлібами
Пахне зораний плай.
У тяжку годину
За твій степ і криниці
Не здригнувся б ніколи
Я зімкнути зіниці...

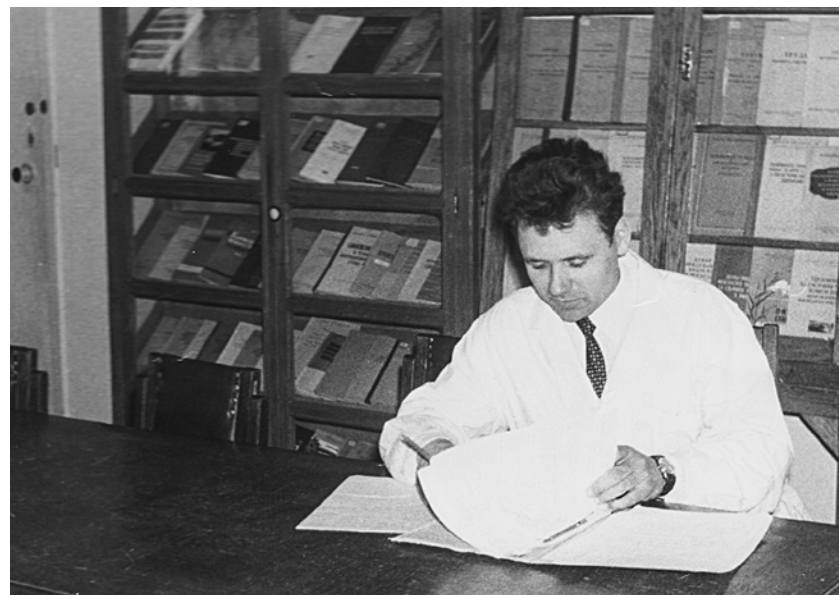
У роки навчання в аспірантурі. Київ, 1964 р.

Подарунок друзів, бюст Т.Г. Шевченка, 1965 р.

Жив тато в аспірантському гуртожитку по вул. Ежена Потье. У нього багато друзів – філософи і літератори, історики і математики. Цікаві зустрічі, спілкування, часом «заборонена» література. Але які вони були молоді, сповнені бажань, мрій і надзвичайної сили духу! Саме в ті роки напруженої праці відбулося становлення його як вченого та майбутнього керівника виплеканого ним колективу. З тих часів у нього на згадку залишилися подарунок – маленький бюст Т.Г. Шевченка, на якому вигравірувано: «Від друзів – Анохін, Кательніков, Канцер, Запольський». Це його друзі в ті роки.

Закінчивши вчасно аспірантуру, тато успішно захистив кандидатську дисертацію під керівництвом д. б. н., професора Сіренко Л.Я. Цього ж року родина переїздить до нього в Київ, у маленьку однокімнатну квартиру, що в Академмістечку. Нарешті ми всі разом! І тато, не зменшивши обертів, цілеспрямовано продовжує наукові дослідження.

М. І. Кузьменко в бібліотеці Інституту гідробіології, 1975 р.

Його знайомство з корифеями радіобіологічної науки в Україні – Дмитром Михайловичем Гродзінським, Геннадієм Григоровичем Полікарповим – допомагає розширити бачення перспектив гідробіологічних досліджень. Саме тоді він починає мріяти про створення радіобіологічної лабораторії в стінах Інституту гідробіології, яка в майбутньому могла б перерости в потужний науковий відділ. Підтримка вчених, керівництва інституту, багатьох співробітників та однодумців і, безумовно, його працездатність і наполегливість були рушійною силою в досягненні цієї мети. В 1976 році створено лабораторію, а в 1983-му – відділ радіоекології.

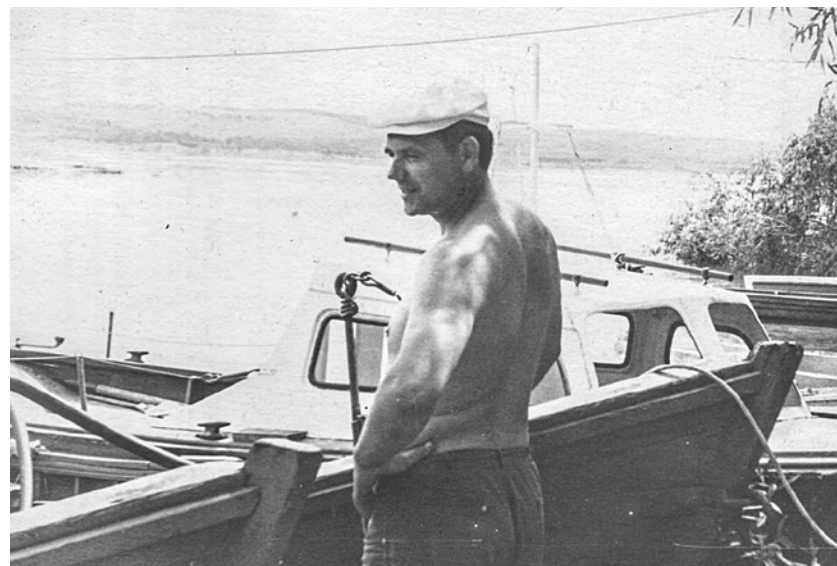
Керівники Інституту гідробіології того часу (академік АН УРСР Топачевський Олександр Вікторович, д. б. н., професор Сіренко Лідія Якимівна, д. б. н., професор Малюк Віктор Іванович, академік НАН України Романенко Віктор Дмитрович)

і сьогодення (д. б. н., проф., чл.-кор. НАН України Афанасьєв Сергій Олександрович) створювали умови, за яких наукова діяльність аспіранта, а згодом і титулованого вченого отримала заслужене визнання. Дисертацію на здобуття звання доктора біологічних наук він захистив 1981-го, а через декілька років отримав звання професора.

Шлях до створення лабораторії, а згодом і відділу, був тернистий: безліч експедицій, скрутні часи в науці, тяжка хвороба, але те, до чого він стільки років ішов, було досягнуто. Його мрія здійснилась. На сьогодні це відділ водної радіоекології, в основі якого саме його учні, справжні професіонали, науковці, імена яких шановані та вагомі у науковому світі України і далеко за її межами. Це д. б. н. Гудков Дмитро Ігорович, д. б. н. Волкова Олена Миколаївна, к. б. н., ст. н. с. Каглян Олександр Євгенійович та ін. І це є найвищим його надбанням у науці й найбільшою його гордістю. Під його керівництвом і за безпосередньої участі виконано радіоекологічні дослідження екосистем водойм Зони відчуження Чорнобильської АЕС й у різні роки – найбільших рік Європи – Дніпра, Дунаю, Волги, Південного Бугу.

Цікава сторінка в його житті – участь у Першій міжнародній культурній місії «Истоки» (1990). Це була науково-культурна програма, спрямована на збереження та розширення напрацьованих у радянську епоху дипломатичних, наукових і культурних зв'язків між країнами Європи. Подорож на величезному 11-палубному лайнері, куди були запрошені вчені з різних галузей науки – екологи, історики, філософи, поети та письменники, політики та культурні діячі. Серед них – його друг і вчений, біохімік, професор Орест Михайлович Арсан. Подорож тривала три місяці.

На цю місію його запросили за рекомендацією друзів з МДУ. Маршрут пролягав річками та морями Європи. Протягом подорожі тато вів щоденник, де дуже детально описував свої враження. Читаючи його, відчуваєш, з якою жагою він

В експедиції на Кременчуцькому водосховищі, 1974 р.

жив, наскільки розумним, толерантним і водночас романтичним він був...

Щоденник розпочинається так: «Увага! Шановний читачу! Зупинись і уяви, що ти сидиш на березі моря, вдивляєшся у далечінь довго-довго, ні про що не думаєш, перед тобою море і небо. Ти зовсім спокійний, нікуди не поспішаєш і тільки в такому настрої зможеш перенестись у світ моєї подорожі. Отже, читачу, ти спокійний, у тебе настрої блаженний, перед тобою море синє-синє...».

Надзвичайне враження на нього справив Ізраїль. Від'їжджаючи, він написав: «Прощай земле, Ізраїлю! Щастя тобі, миру і розквіту! Хай буде благословенна земля Ісуса Христа!»

Під час цієї подорожі багато видатних і просто непересічних особистостей опинились у досить незвичних, іноді не легких умовах, але як гордо і достойно вони з Арсаном представляли Україну! Вони зустрічалися зі студентами, читаючи

Під час подорожі з місією «Истоки», 1990 р.

лекції в університетах, проводили та брали участь в екологічних семінарах і різноманітних дипломатичних та культурних заходах. Втім пропливаючи Босфор, він занотовує: «На палубі різкий вітер з Чорного моря, вітер з дому...» Так щиро і самовіддано він любив Україну, про яку писав...

Я не хочу ні сну, ні спеки,
Хочу сонце я тут стрічати,
Й відлітаючим вдаль лелекам
Привітання я буду слати.
Я гукну навздогін крилатим:
Не забудьте вербу і роси,
Не забудьте своєї хати,
Де влітають стрічки у коси.

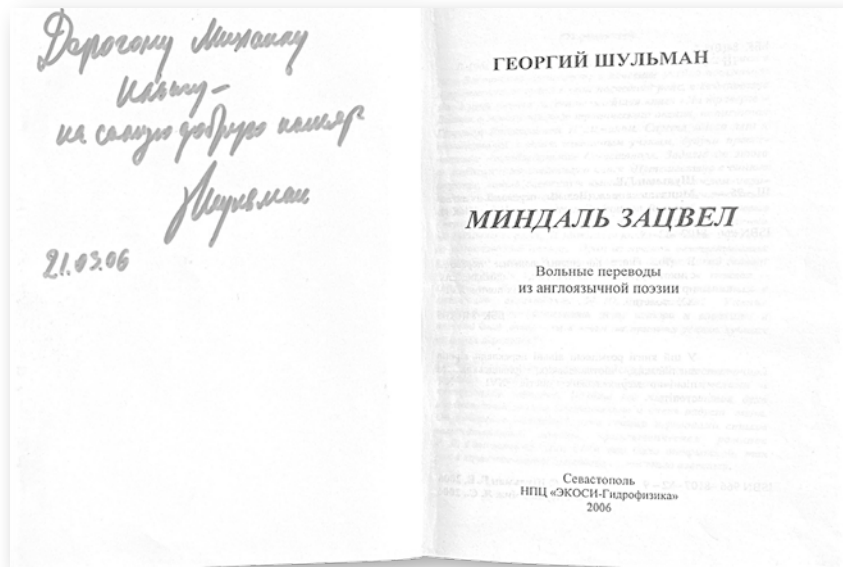
Бачити і відчувати прекрасне – величезний дар Божий, саме тому велику роль у його житті відігравала поезія. Він не міг не писати віршів, не міг не любити і не співати українських пісень, вони його надихали, вгамовували та допомагали.

Тато дуже поважав Василя Симоненка, Миколу Вінграновського, Ліну Костенко. Любив читати їхні поезії. Мені завжди здавалось, що його буття і наукова праця були поєднанням сучасних знань з поезією. І тому його образ у пам'яті рідних, друзів, близьких, колег постає таким багатовимірним, а отже – гідним наслідування.

Близькою людиною для тата був д. б. н., професор Інституту біології південних морів (Севастополь) Шульман Георгій Євгенійович, іхтіолог за фахом. Але він, як і тато, захоплювався поезією, робив вільні переклади англomовних віршів. Дух поетичної творчості зближував їх, вони ділилися своїми творами, враженнями і писали один одному дуже щирі та добрі листи. Вони обидва дуже гостро відчували зміну орієнтирів у нашому суспільстві і непокоїлись за його майбутнє.

Книга Шульмана Г. Є.
з дарчим написом

В одному з листів Г.Є. Шульману тато написав: «Після захоплюючого прочитання «Миндаль зацвел»...

* * *

Я пориваюся в далі,
В ті, що без спокою і снів,
Від аромату «Мигдалю...»
Я безнадійно сп'янів.

А ще ми з мамою часто згадуємо ту маленьку однокімнатну квартиру в Академмістечку, з якої наша родина розпочинала київське життя і де ми прожили майже 10 років. Черга на отримання більшої, але такої бажаної квартири просувалась надто повільно, і коли тато очолив інститутську парторганізацію, ми сподівались, що щасливий момент ось-ось настане. Але він сказав: «Єдиний шанс пришвидшити отримання нами квартири – це пришвидшити отримання квартир для людей, що стоять у черзі перед нами».

Тато був людиною честі й навіть у найскрутніші часи не міг собі дозволити знехтувати справедливістю. Я навчалася в 10 класі, і якось тато сказав: «Ну що, доню, поїхали подивимось на наш новий будинок». Він був ще недобудований, але який красень! Квартиру ми отримали на сьомому поверсі, перед вікнами був захоплюючий краєвид: з одного боку аж до Байкової гори, а з іншого – приватні будиночки нижнього Печерську. Тато дуже любив цю квартиру і затишні вулиці, що потопали в зелені приватних садочків, де все літо виспівували солов'ї. Тут був його робочий кабінет, де він написав докторську дисертацію, яку невдовзі успішно захистив. Саме в цій квартирі він створив більшість своїх віршів. Хочу зауважити, що першим рецензентом усіх татових наукових робіт і поезій була мама. Вона, філолог за освітою, вичитувала, правила, радила. Батьки були дуже відданими один одному, і які б перепони не виставляло їм життя, вони завжди і в усьому

були разом. Такими ж люблячими і жертвними вони були у стосунках зі своїми дітьми. Пізніше тато полюбив і Русанівку, де прожив останні 20 років. Йому подобалось тут усе: люди, русанівський затишок і, звичайно ж, Дніпро.

* * *

За що Русанівку люблю?
За золоті піщані коси
Уздоров'я дніпровських рукавів,
Духмяну свіжість і за роси,
І солов'иний переспів.
За що Русанівку люблю?
За тихий тополиний гомін,
За теплу посмішку твою
У рідному моєму домі.

Тато вів досить аскетичний спосіб життя. Полюбляв просту їжу, одяг носив довго й акуратно. В його кімнаті стояли старенькі меблі радянських часів, але було завжди чисто й охайно. Він дуже любив життя і саме у простоті, а не у демонстративній показовості, бачив суть і головну цінність усього, що його оточувало. В кабінеті, в інституті, вдома кожна річ гідна уваги. Нотатки на клаптиках паперу, чернетки майбутніх праць, на полицях книги – його, Гродзінського, Полікарпова, Вернадського й улюблений томик Чехова. Поряд – маленька ікона Охтирської Божої Матері, а на стіні – акварель із зображенням Свято-Покровського кафедрального собору, що в Охтирці. Татова глибина почуттів, його висока духовність відображувалась в усьому, що було навколо, а випадкових речей він уникав. Особливо близькими йому були природні реалії.

Його останнє прохання: «Принеси мені запашні трави зі свого саду...»

Яскраве, виписане ним самим життя, він прожив красиво і мудро, з честю, з високо піднесеною головою.

Пирогово, 2017 р.

* * *

Творіть у щасті, злагоді, любові,
Хай доля стелиє вам удачі путь!
Щоб і наступні покоління знову
Мене могли з минулого почути...

Наукові досягнення

Кузьменко Михайло Ілліч – доктор біологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки, після себе в науці залишив близько 400 наукових праць, у тому числі монографій, три винаходи. Створений ним відділ водної радіоекології налічує двох докторів і п'ятьох кандидатів наук, аспірантів та інженерів. Під його керівництвом захищено дві дисертації на звання доктора біологічних наук і 14 дисертацій на звання кандидата біологічних наук, він і його учні безліч разів виступали на вітчизняних і міжнародних конференціях. Завдяки створеному ним відділу та дослідженням, які в ньому проводяться, можна сміливо стверджувати, що першу в Україні школу прісноводної радіоекології започаткував саме Михайло Ілліч Кузьменко. З 1983 по 2004 рік очолював радіоекологічні дослідження внутрішніх водойм України. З 1986 по 2004 рік керував і брав безпосередню участь у радіоекологічних дослідженнях екосистем водойм Зони відчуження Чорнобильської АЕС та найбільших річок Європи: Дніпра (1986-2004), Дунаю (1988), Волги (1992), Південного Бугу (1992).

Серед великої кількості наукових, вузькопрофесійних праць варто відзначити його книги, адресовані широкій аудиторії: «Вода міняє колір» (Наук. думка, 1977); «Екологія виставляє рахунок» (Знання, 1991); «Радіонуклідна аномалія» (Академперіодика, 2013) і, звичайно, перші довідникові посібники

з гідроекології, що побачили світ за його ініціативи: «Гидро-экологический русско-украинско-английский словарь-справочник» (Демидур, 1999) та «Гідроекологія. Терміни. Аббревіатура» (Наук. думка, 2018). Ці та багато інших праць розраховані не лише на викладачів і науковців, а й на студентів та аспірантів.

М.І. Кузьменко був членом Міжнародного союзу радіоекології, Міжнародного союзу екоетики, Гідроекологічного товариства України, редактором-укладачем розділу «Водна екологія» редакційної колегії «Гідробіологічного журналу».

Удостоєний срібної медалі ВДНГ СРСР (1987), нагороджений Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР (1986), Почесною Грамотою Кабінету Міністрів України (2006). За вагомий особистий внесок у розвиток вітчизняної науки та зміцнення науково-технічного потенціалу держави у листопаді 2018 року нагороджений Почесною Грамотою Верховної Ради України «За особливі заслуги перед Українським народом».

Друзі, соратники і помічники – ст. н. с. Кленус В.Г., ст. н. с. Паньков І.В., д. б. н. Волкова О.М., д. б. н. Гудков Д.І., ст. н. с., к. б. н. Каглян О.Є., к. б. н. Беляєв В.В., м. н. с. Юрчук Л.П., к. б. н. Шевцова Н.Л., які надихали, допомагали та підтримували, були поруч багато років і до кінця. Велика їм подяка та побажання подальших звершень і наполегливості в досягненні цілей. Хай спільні багаторічні наукові напрацювання мають продовження та велике світле майбутнє.

ВЧЕНИЙ, ЙОГО УЧНІ ТА КОЛЕГИ

Олена Волкова

Низький уклін вчителю

З Михайлом Іллічем, моїм першим і єдиним вчителем, керівником, людиною, яка відкрила мені світ науки, ми зустрілись у далекому 1978 році. Зараз я розумію, що саме ця зустріч вирішила мою подальшу долю. Я була 20-річною студенткою, яка просто шукала роботу і не мала жодного уявлення про наукову діяльність; він – досвідчений цілеспрямований фахівець, тоді ще кандидат наук, завідувач лабораторією. Йому було усього 42, але мені, дівчиську, він здавався літньою людиною, поважним «метром».

На співбесіду ми прийшли разом з подругою, у якої, на мою думку, були значні переваги, адже я навчалася лише на другому курсі університету, а вона – вже на п'ятому. До того вона мала дитину, а мене попередили, що дві співробітниці лабораторії після кількох місяців праці пішли у декретну відпустку; і нібито завідувач побоюється приймати на роботу молодих жінок,

які ще не стали мамами. Але після нашої бесіди та домовленості подумати Михайло Ілліч затримав мене і запропонував так, на всяк випадок, написати заяву з проханням зарахувати до штату Інституту гідробіології. На запитання «Навіщо, адже ні Ви, ні я ще нічого не вирішили», він відповів: «Нехай собі лежить, а я зможу пізніше повідомити про згоду». Тоді, не гаючи часу, він подав мою заяву до дирекції. А коли я через кілька днів зайшла уточнити деякі деталі щодо умов роботи, Михайло Ілліч радісно зустрів мене словами: «А заява проведена наказом, так що ви вже в нас працюєте». Пізніше я зрозуміла: то був своєрідний психологічний прийом; згодом мій майбутній наставник розповів, що відразу відчув у мені людину, яка може закохатися у науку, а все решта не мало значення. Може, на нього справила враження розповідь про мого батька, завзятого рибалку, і те, що дитинство було пов'язане з річками, озерами, мальовничими затоками Дніпра, без яких я життя не уявляла. Хай там як, а тоді я розгубилася... і залишилася в інституті назавжди. Жодного разу в житті не пожалкувала про своє рішення і щиро сподіваюся, що Михайло Ілліч також не помилився у своїх сподіваннях.

Так розпочався наш сумісний шлях науковою нивою тривалістю у більшу частину мого свідомого життя. Колектив нашої лабораторії був на диво юним, Михайло Ілліч не боявся запрошувати зовсім ще зелену молодь, було б тільки бажання працювати, навчатися. Найстаршому з нас, тоді вже кандидату наук, було 32, іншим – від 20 до 27 років. Ми працювали на базі інституту в Лютежі. Лабораторії розміщувалися у невеличких будиночках серед соснового гаю, поруч – Київське водосховище, і кожен день службовий автобус вивозив нас за місто. Ох і нелегко було тоді шефу з нами! Ентузіазму та мрій у нас було безліч, працювали із захватом, але якими ж ми були бешкетниками! На свята влаштовували гучні посиденьки (не буду гріха таїти, з міцними напоями), в обідню перерву влітку бігали купатися до водосховища, восени – по гриби, взимку

сніговиків ліпили. Хтось у когось закохувався, хтось із кимось сварився, під час експедицій працювали й у дощ, і в спеку та холод, а ночі просиджували біля багаття. У той час Михайло Ілліч спілкувався з нами без панібратства, до всіх звертався на ім'я та по батькові, на «ви», був вимогливим, і всі ми його трохи побоювалися. Загалом то були дуже щасливі роки, про які залишилися світлі спогади.

А потім відбулася подія, яка змінила і нас, і наші стосунки з Михайлом Іллічем, – аварія на Чорнобильській АЕС. Інститут гідробіології, де тоді вже сформували спеціалізований відділ радіоекології, виявився однією з небагатьох в Україні установ, оснащених належним для оцінки наслідків аварії обладнанням. І саме тоді стало зрозуміло, що згуртована керівником зграйка зеленої молоді встигла перетворитися на злагоджений колектив досвідчених фахівців. Необхідність кожного дня вирішувати безліч проблем, приймати відповідальні рішення, готувати відповіді на запити про радіаційний стан забруднених водойм непомітно зруйнувала віковий та статусний бар'єр між наставником і його учнями. Ми стали соратниками, які кілька місяців, з ранку до глибокої ночі, без вихідних і свят виконували спільну справу.

То був тривожний час суцільної розгубленості від нерозуміння, до чого призведе страшна катастрофа. Незвично виглядало наше напівспустошене місто, не чути було дитячого галасу. Поїхали до родичів на Алтай і мої матуся з трирічною донькою. Ніколи не забуду, як підійшов до мене Михайло Ілліч: «Оленко (так він звернувся до мене вперше), ви ще дуже молода, у вас тільки одна дитина, і якщо ви мрієте про другу, негайно виїздіть з Києва подалі. Але якщо у родині існує тверде рішення мати лише одну, я дуже прошу вас залишитися. Тільки дуже добре подумайте, усвідомте, як небезпечно залишатися». Я залишилася.

Далі були роки напруженої праці, вдосконалення. Михайло Ілліч виховував у мені ті головні істини, без яких неможли-

ва справжня наукова діяльність. А саме: ти не маєш права на дилетантство; несеш відповідальність за кожну цифру, кожне слово, кожну фразу; якщо твою ідею не зрозуміли, винен не той, хто не зрозумів, а ти сама, бо не змогла пояснити. А описки, граматичні помилки, заплутані фрази – це недбалість, яка неприпустима для науковця. Була у мого шефа улюблена фраза: «відстрілювати мух». Це означало, що статтю або звіт потрібно вилизати, довести до ідеального стану. Тепер, коли мені на рецензію потрапляють начебто непогані роботи, але якісь недбалі, не завершені, я завжди думаю, що не було у виконавця такого керівника, як у мене. І через чотири роки після катастрофи під керівництвом Михайла Ілліча було захищено дві кандидатські дисертації, присвячені наслідкам аварії, перші у галузі прісноводної радіоекології. Одна з них виконана мною. Після захисту я відчула, що Михайло Ілліч не тільки пишається моїми досягненнями, а й цілком довіряє, завжди враховує мою думку.

Настали скрутні 1990-ті, коли зачинялися інститути, а науковці вимушені були перетворюватися на торговців чи комерсантів. Однак Михайлові Іллічеві вдалося зберегти наш підрозділ. Незважаючи на злидні, ми продовжували працювати, подолали негаразди та не зрадили науку. І в нас з'являлися нові досягнення, приходили молоді фахівці, захищалися дисертації. На той час Михайло Ілліч був уже не просто керівником, він став душею нашого відділу. Як і раніше, ми любили разом відзначати дні народження та свята, тільки ніхто вже не ховався від шефа, а він сам із радістю до нас приєднувався. У нашого керівника був чудовий голос, і він дуже красиво співав українські пісні, а нам подобалося йому підспівувати. Найважливішим святом Михайло Ілліч вважав 8 Березня, оскільки для жінок завжди знаходив теплі слова. Всі ми були в нього «красунями» та «розумницями». Якось, саме 8 Березня, Михайло Ілліч зі словами, що когось йому це дівча нагадує, приніс до моєї кімнати шоколадку «Оленка» з усміхненою карою дів-

чинкою на обкладинці. З того часу кожне 8 Березня на моєму столі з'являлася «Оленка», і через багато років, коли я, вже немолода жінка, починала сперечатися, казати, що та дівчинка залишилася у минулому сторіччі, він завжди з теплою усмішкою відповідав «Ні, не залишилася, ви і тепер на неї дуже схожі». Хто знає, може, в ту мить згадував юну студенточку, в яку колись повірив.

Для мене, як і для інших співробітників, Михайло Ілліч був не лише науковим керівником, а й дуже близькою людиною. Він знав про мене все, розпитував про родину, про батьків, щиро співчував і підтримував, коли вони пішли з життя. Завжди цікавився справами доньки, і ми разом роздивлялися її весільні світлина. У 2008 році, коли я готувала до захисту докторську дисертацію, Михайло Ілліч тяжко захворів. Мене вразило, що у людини, яка дізналася про страшний діагноз, вистачило мужності негайно подбати про свою ученицю – написати відгук на роботу, знайти опонентів, тобто зробити все можливе для того, щоб його відсутність не перешкодила захисту. На щастя, тоді Михайло Ілліч подолав недугу, ми разом відзначили нашу перемогу, і доля подарувала мені ще 10 років творчості, спільної з наставником.

У травні 2019 року захищав дисертацію мій улюблений учень. Я знала, що за станом здоров'я Михайло Ілліч не зможе бути присутнім на захисті, але ми спілкувалися по телефону, радилися, обговорювали проблеми. Робота була дуже цікава, і мені хотілося, щоб її гідно оцінили. Захист пройшов блискуче, було багато схвальних виступів, робота отримала високу оцінку. Я відчула, що маю всі підстави пишатися своїм учнем. Як же мені було прикро, що цього не чує мій вчитель, що ми тут і зараз не пишаємося разом черговою перемогою! І я побігла до телефону. Михайло Ілліч відгукнувся відразу, запитав: «Вас можна привітати?», зрозумівши, що я у захваті. Раптом заговорив про мене, бажаючи мені здоров'я, здійснення мрій, довгих років. Я розгубилася, не зрозумівши, чому він так розмовляє,

наче прощається. Пообіцяла назавтра передзвонити, розповісти все в деталях. А мій вчитель таки прощався... Відчував, що втрачає сили і більше не зможе взяти слухавку. Це була наша остання розмова.

Дуже важко писати про Михайла Ілліча у минулому часі, до очей підступають сльози. Скоро 8 Березня; мабуть, я сама покладу на робочий стіл «Оленку» й згадаю людину, яка була поруч понад 40 років.

Дмитро Гудков

Світла і мудра людина

Михайло Ілліч назавжди запам'ятався мені винятково світлою, надзвичайно добропорядною, інтелігентною і неймовірно оптимістичною людиною. Не пригадаю, щоб у нас за довгі роки спільної роботи виникали якісь серйозні розбіжності. Так, ми часто сперечалися з приводу різних наукових проблем, при цьому найчастіше кожен залишався при своїй думці, але серйозних конфліктних ситуацій не було ніколи. Іноді за службовим обов'язком Михайло Ілліч виявляв вимогливість, строгість, навіть непохитність і що там ще належить виявляти завідувачу, але робив це, звісно, без особливого задоволення й у виняткових ситуаціях. Доброзичливість, тактовність і ненав'язливість були ключовими елементами у його стосунках з колегами. І, звичайно, ми завжди відчували його підтримку і батьківську турботу.

До Інституту я прийшов у 1990-му, після того як з великим натхненням закінчив біофак університету. За плечима – далекосхідна практика на Японському морі, переддипломна і дипломна практики у севастопольському Інституті біології південних морів під патронажем світила вітчизняної і світової радіоекології – академіка Г.Г. Полікарпова, і я не мислив своє

майбутнє без науки. На жаль, початок моєї наукової діяльності припав не на найкращі часи для української науки, але в Інституті ще залишалися якісь запаси дорогих, як на теперішній час, реактивів, які згодом стали майже недоступними. Обладнання ще не було таким безнадійно застарілим, а інститутські кораблі зі строкатою компанією гідробіологів на борту хоч і набагато рідше, але продовжували борознити дніпровські води, збираючи цінний матеріал для досліджень. Одним словом, якісь прийнятні можливості для розвитку одного з актуальних наукових напрямів у країні, яка пережила Чорнобиль, все ще залишалися, хоча й ненадовго. Михайло Ілліч щиро вірив, що цей тужливий період для української науки неодмінно закінчиться, до влади придуть мудрі, відповідальні політики і наша наука, якщо і не розквітне на благо всієї України, то, в усякому разі, перестане тягти жалюгідне існування. Краще, на жаль, не ставало, а навпаки, але Михайло Ілліч навіть у похмурі та безпросвітні часи знаходив слова підбадьорення і підтримки, які давали надію і бажання працювати у найскрутніших ситуаціях. Михайло Ілліч, безумовно, заклав основи радіоекологічних досліджень прісних вод і надалі всіляко сприяв їх розвитку в Україні, виплекав цілу плеяду учнів і послідовників, багато з яких завдяки йому відбулися як справжні вчені. Велика частина з них і сьогодні працює на теренах водної радіоекології, продовжуючи наукові традиції, які було закладено їхнім учителем.

Олександр Каглян

Спогад про вченого і дорогу людину

Вперше я зустрівся з Михайлом Іллічем наприкінці серпня 1982 року. Відтоді вся моя наукова діяльність пов'язана з професором Кузьменком. А почалось все з листа, який написав Михайло Ілліч від Інституту гідробіології АН УРСР на хімічний

факультет Чернівецького, тоді – ордена Трудового Червоного Прапора державного університету. В ньому йшлося про те, що Інститут гідробіології потребує хіміка, який має досвід роботи з радіоактивними речовинами для подальшого вступу в цілову аспірантуру при Інституті колоїдної хімії та хімії води ім. Думанського від Інституту гідробіології. Мій університетський керівник дипломної роботи і куратор Панчук Олег Ельпидефорович, тоді ще доцент, а згодом професор, запропонував мені відповісти на звернення. Після коротких перемовин я приїхав до Інституту гідробіології, що тоді знаходився на вул. Володимирській, біля історичних Золотих Воріт. Пам'ятаю, там мене зустрів привітний, з приємною усмішкою та розкішною шевелюрою чоловік, протягнув мені руку для привітання і просто, без церемоній, сказав: «Михайло Ілліч Кузьменко». Доречно зауважити, що це була перша людина в Києві, яка, починаючи з мого приїзду до столиці, заговорила зі мною українською мовою. Познайомив мене зі співробітниками лабораторії В. Кленусом, В. Щербаком, Ю. Ситником та ін., які були на той час у приміщенні. Мої перші враження про вчителя були такими: відверта, чуйна людина, дуже освічена. Але любив і жарти. Згодом завжди дивувало, що Михайло Ілліч пам'ятав, скільки у кого дітей, їхні імена, а особливо – імена і по-батькові дружин і чоловіків співробітників. Далі Михайло Ілліч запропонував зустрітися з академіком Пилипенком Анатолієм Терентійовичем, який мав стати моїм другим керівником кандидатської. Ставши аспірантом у Михайла Ілліча, часто зустрічався з ними обома. Михайло Ілліч запропонував поїхати на літо попрацювати над дисертацією на інститутську біологічну станцію в село Лютіж. Пам'ятаю, як Анатолій Терентійович наполягав змінити тему дисертації на хімічну, а Михайло Ілліч говорив, що тема дуже важлива.

Аварія на ЧАЕС фактично згуртувала і викристалізувала наш відділ прісноводної радіоекології під керівництвом д. б. н., професора Кузьменка. В УРСР відділ, який очолював

Михайло Ілліч, був один з небагатьох, а може, єдиний, який зустрів Чорнобильську катастрофу у всеозброєнні. Про це свідчить і той факт, що в травні-червні 1986 року ми на чолі з керівником відділу їздили декілька разів до ЦК КПУ, щоб взяти у них водопровідну питну воду на радіонуклідний аналіз. Потім були спільні поїздки в Чорнобиль на інститутському кораблі «Академік Вернадський». Згадую, як ми, тоді ще молоді науковці, під'юджували Михайла Ілліча, бо він скрізь старався взяти різні довідки та документи про перебування нашого кораблика в межах зони ЧАЕС, а потім дружніми рядами просили в нього ці довідки, щоб зробити з них копії... Так він у черговий раз подбав про нас. Всім, хто брав участь у ліквідації аварії на ЧАЕС, старався допомогти чи порадою, чи ділом. Ми майже всі пройшли через суди. Михайло Ілліч писав листи до провідних вчених України, що разом з нашим інститутом брали участь в експедиціях до Чорнобильської зони відчуження й отримував від них підтвердження, які копіювалися та роздавалися всім інститутським «чорнобильцям». Це при тому, що Михайло Ілліч вже отримав чорнобильське посвідчення і міг би не перейматись цим.

Якось до свята 8 Березня, зібравши всіх чоловіків відділу, він запропонував заспівати жіночкам «Ніч яка місячна». Як згадують ті, кому довелося слухати цей «концерт», вийшло дуже гарно, з гумором і головне – незабутньо. А все Михайло Ілліч zorganizував. Він високо цінував гумор, хороше слово, вірш. Сам писав дуже гарні вірші. Він тішився, коли я подарував йому свою першу краєзнавчу книгу; було видно, як він щиро радіє, що ця книга побачила світ. Він засмучувався, коли я шукав причину, щоб не займатися своєю докторською дисертацією. Казав мені, що поки він живий, треба її зробити. І був правий, як завжди. До всіх співробітників відділу прісноводної радіоекології Михайло Ілліч ставився з повагою і, я б сказав, по-батьківськи. Досить часто розпитував мене, як поживає син Юра, що моя дружина Наталка на вечерю приготувала,

як часто ми навідуємо батьків у селі. Так само цікавився про сім'ї всіх співробітників відділу. Коли було потрібно відпроситись, скажімо, поїхати до дружини із сином в Західну Україну, завжди охоче йшов на зустріч. Не пригадую випадку, коли б він на когось гримав.

Зараз на все дивись з позиції пройдених років, а тоді ми могли собі дозволити не прислухатись до по-батьківськи мудрих порад цієї сивочолої, доброї людини. Коли на Вченій раді виступав професор Кузьменко, всі присутні прислухались до його зауважень, але він ніколи нікого гостро не критикував, а якось по-доброму намагався допомогти. І коли в моїй сім'ї сталось велике лихо, Михайло Ілліч просто мене обійняв, нічого не сказавши, ми так простояли обійнявшись мовчки п'ять-десять хвилин, але в цій тиші було висловлено більше співчуття, ніж у гучних, непотрібних, офіційних, порожніх фразах. І за це йому я найбільше вдячний...

Юрій Ситник

Слово про вчителя

Складно вмістити прожите та пережите у короткі замітки (спогади), тому змушений розділити на кілька прожитих (пережитих) етапів, сподіваючись на справедливість вашої оцінки.

1977 рік. Саме у цей період Михайло Ілліч Кузьменко, кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник формував колектив нової радіобіологічної лабораторії в Інституті гідробіології АН УРСР. Лабораторія була створена на базі групи по застосуванню радіоіотопів у гідробіологічних дослідженнях. Виробничі приміщення знаходилися у Києві на вул. Володимирській, 44 (невелика кімната у флігелі, у дворі) та двох будиночках на Лютізькій базі інституту, за 20 км на північ від міста, на березі Київського водосховища, серед соснового лісу.

Власне, в одному з цих приміщень і був радіоізотопний блок, де проводилися наукові роботи із застосуванням С14. Здебільшого Михайло Ілліч виконував свої досліди із С14 під час виконання своєї докторської дисертації саме на біостанції, особисто та разом із В.І. Щербак (на той час – інженер, а нині – провідний науковий співробітник, д. б. н., професор).

Михайло Ілліч вступив до аспірантури Інституту гідробіології АН УРСР у 1964 р. І, власне, до дня смерті у 2019 році працював провідним співробітником Інституту гідробіології НАН України. Згадую, як у 1977 році, на початку, отримав можливість формувати склад дослідників радіобіологічної лабораторії. Михайло Ілліч, ознайомившись з існуючими завданнями та викликами, отримав підтримку д. б. н., професора В.І. Малюка (з 1977 р. – директор Інституту) та почав формувати новий колектив. І зробив наголос на розвитку радіоекологічного напрямку досліджень прісноводних гідроекосистем в Інституті й узагалі у системі Академії наук УРСР. Тут слід віддати належне Михайлу Іллічу, його аналітичному підходу та способу мислення, знанню тодішньої політичної ситуації та особливостей розвитку Інституту. Аналізуючи історичні факти і події кінця 1970-х – початку 1980-х років, зараз розумію, що хто-небудь інший за тих умов навряд чи зміг це зробити. Тільки вирвавшись із тісних «материнських» обіймів Лідії Якимівни Сіренко та за підтримки директора, це було можливо. Тоді прийшли працювати співробітники, які на тривалий час визначили радіоекологічний напрям роботи лабораторії. Насамперед це Василь Григорович Кленус, кандидат хімічних наук, молодший науковий співробітник, Володимир Щербак, Ольга Яніш та ще двоє технічних працівників.

І ось у жовтні 1977 року я також потрапив у коло інтересів М.І. Кузьменка, звісно, попередньо за рекомендацією кафедри фізіології людини та тварин, де я на той час навчався на денному відділенні. Після проходження медичної комісії та отримання дозволу на роботу 7 жовтня 1977 року мене зарахували на посаду старшого лаборанта і я приступив до роботи на Лютиз-

кій біостанції. Пам'ятаю, як Михайло Ілліч 7 грудня 1977 року (середа) о 8:00 взяв мене за руку та вивів за ріг, до Золотих Воріт, де посадив до інститутського автобуса, який віз співробітників на біостанцію у село Лютиж.

Михайло Ілліч максимально допомагав, підтримував і направляв роботу лабораторії, яку розпочали на водоймі-охолоджувачі Чорнобильської АЕС у грудні 1977 року. Перша моя експедиція, перші результати досліджень. Михайло Ілліч всіляко сприяв, але при цьому ми мали з його боку жорсткий контроль, а зі свого – відповідальність.

Щиро вдячний йому за батьківську підтримку, по суті, саме він показав мені дорогу в наукове життя. Ось такі мої хоч і досить емоційні, але дуже дорогі спогади.

Олена Корнілова

«Талант і розум треба довести»

Я працювала у відділі прісноводної радіоекології, на чолі якого стояв професор Михайло Ілліч Кузьменко, понад 26 років. Вражала світла, приємна зовнішність і вроджене благородство, яке сходило з його блакитних очей і усміненого обличчя. Великою його заслугою була духовна спорідненість із співробітниками, що панувала у відділі. Працювати мені тут було цікаво і комфортно.

Без перебільшення відзначу, що праця в інституті для Михайла Ілліча була дуже значущою, а співробітники – другою сім'єю. Він був зразковим лідером і відділ також скеровував на таку саму зразкову наукову діяльність. Невгамовний у прагненні нових наукових відкриттів, Михайло Ілліч не терпів лінивих. «Ледащо не буває вченим», констатував він. Я знала, що Михайло Ілліч працював і вдома. «Інколи я сплю», – з усміхом заявляв він. «Талант і розум треба доказувати».

Михайло Ілліч, не шкодуючи здоров'я, часто бував у відрядженнях у Зоні відчуження навколо Чорнобиля. Хворів, лікувався, але ніколи не скаржився. І знову брався до роботи.

Наш керівник професор Кузьменко був мужнім, хоробрим воїном на творчій науковій ниві.

Коли я вже була на пенсії, вдома, а він все ще працював в Інституті, по телефону бадьорим голосом повідомив: «Мій таймер життя скоро зупиниться, але вмерти – не значить програти».

Слова мудрої і мужньої людини...

А ще пам'ятаю його влучні і такі яскраві афоризми: «Життя – войовничий поєдинок з власною долею»; «Завжди важче, коли межа близько»; «Пліснява пустого життя – явна смерть»; «Старість убиває з особливою жорстокістю»; «Коханням, як і життям, не торгують»; «Краса кохання дорогого варта, але без духовної основи не варта нічого». Честь Вам і слава, Михайле Іллічу! Дякую за все.

Зінаїда Широка

Згадуючи, вклоняюсь і дякую

Познайомилась я з Михайлом Іллічем у 1979 році, коли ще студенткою КДУ прийшла влаштовуватись на роботу до очолюваної ним лабораторії радіобіології Інституту гідробіології. Так і залишилась там на довгі роки.

Михайло Ілліч був дуже вимогливим до нас і до себе. Навчав нас кропіткого й уважного ставлення до будь-якої роботи. Він створив чудовий колектив фахівців, багато з яких виростили у спеціалістів вищого ґатунку. Михайло Ілліч заснував першу в Україні школу прісноводної радіоекології, і я пишаюся тим, що також брала в цьому участь. У моєму житті він відіграв величезну роль. Саме завдячуючи йому як натхненнику, мотива-

тору, як взірцю справжнього вченого, я змогла захистити дисертацію й здобути наукове звання. Я завжди це пам'ятатиму.

Віддаючись науці, він водночас був надзвичайно уважним до співробітників, до їхніх проблем і до проблем їхніх сімей. Він усіх нас сприймав як родину, якій іноді потрібна допомога. Так, коли у однієї з наших співробітниць сталася біда – трагічно помер її чоловік, що був помічником капітана на пароплаві «Гідробіолог», Михайло Ілліч як справжній батько пішов вирішувати питання несправедливого ставлення до старшої доньки цієї родини. Таких прикладів дуже багато. І хто б не жалівся на когось із наших співробітників, навіть на побутовому рівні, Михайло Ілліч завжди ставав на наш захист. Він був не лише видатним ученим, а й мав душу – добру та чуйну.

Михайло Ілліч був великим патріотом України. Ми, як у справжній родині, ділились поглядами на історичні та політичні події в країні, завжди вільно висловлювали свої думки і переконання. Він ніколи не був байдужим і своїм прикладом навчав цього нас.

А як він проникливо співав українських пісень!

Розумний і працьовитий, доброзичливий і щирий – таким я завжди його пам'ятатиму.

І навіть досі здається: зайдеш у відділ, а він – там, на своєму робочому місці...

Ігор Гудков

Від Ташкента до Чорнобиля

28 жовтня 1979 року. Ми з Михайлом Іллічем другу добу сидимо у Ташкентському аеропорту. В Узбекистан ми прилетіли 22 жовтня на Всесоюзний симпозіум «Радіочутливість і процеси відновлення». Зворотні квитки, зрозуміло, було взято заздалегідь на дату закінчення зустрічі, вказану в програмі, 27 жовт-

ня. Але, як часто буває, далеко не всі заявники прибули у цей неблизький для європейців край, і програма була вичерпана на два дні раніше. Ми, єдині представники України, чесно відзвітували доповідями, взяли участь у дискусії та плідно провели два вільних до відльоту дні, галопом відвідавши перлини країни – міста Самарканд, Хіву, Бухару. І от, неголені, напівголодні, невиспані, обтяжені, крім валіз, 15-кілограмовими авоськами з унікальними середньоазійськими динями, ми коротаємо час у враженнях про відвідування нових місць, у спогадах про минуле, читаємо потихеньку один одному вірші свої і не свої. Згадуємо і спільну роботу у відділі біофізики та радіобіології Інституту фізіології рослин у Дмитра Михайловича Гродзінського. Це була середина – кінець 1960-х. Я – аспірант, пізніше «еменес» цього відділу; Михайло – інженер Інституту гідробіології, відряджений до нас на невизначений період для виконання роботи з радіоактивними ізотопами. Який це був час! Найщасливіші роки нашого життя. Ми жили наукою, проводячи у лабораторіях іноді, коли протокол досліджу вимагав цілодобового відбору проб, по декілька діб. А які були дискусії на семінарах, звітах!

А радіо періодично повідомляє: «У Києві заметіль, ураган, сніг, ожеледь, виліт відкладається на дві години». Через дві години – знову те саме. Нарешті, 29-го вдень оголошують посадку. Вже на підльоті до міста об'ява: «Київ закрито», і нас саджають у Москві в Шереметьєво. У Москві теж все під снігом. Їдемо автобусом на Київський вокзал і встигаємо на вечірній потяг. Вранці 30 жовтня прибуваємо до Києва. Місто в снігу. Вітер стихнув. Картина: через привокзальну площу, стрибаючи, мов зайці, через великі снігові кучугури, у світлих вим'ятих костюмчиках і літніх туфлях (коли вилітали на південь, у Києві було ще бабине літо), з величезними сітчастими торбами, наповненими якимись кулями, швидко біжать до метро двоє молодиків. Це були ми з Михайлом Іллічем. Прикро, бо за добу сніг розтанув і знову встановилися відносно теплі й сухі дні. Під час зустрічей ми часто згадували ці три доби, які зблизили нас, здружили.

Драматичне літо 1986 року. Ми з Михайлом як радіобіологи-радіоекологи призначені наказом Кабінету Міністрів України співголовами Міжвідомчої екологічної групи з моніторингу радіоактивного забруднення басейну р. Дніпро внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Станція була побудована на найбільшій притоці Дніпра р. Прип'ять, яка після аварії формувала понад 40% його радіоактивного стоку, і припускалося, що вода, як за Киштимську радіаційну аварію, може стати одним з основних чинників формування дози опромінення не тільки людини, а й усієї біоти. Радіонуклідний аналіз тисяч проб води, мулу, водних рослин, вивчення фізико-хімічного стану радіонуклідів та їх поведінки у водному середовищі дозволили зробити відносно сприятливий (що пізніше повністю підтвердилося) прогноз щодо радіоекологічної ситуації гідросфери головної магістралі України – як на близький після аварії період, так і на наступні роки. Це відіграло певну роль у стратегії мінімізації наслідків аварії та захисті населення від додаткової дози опромінення.

Липень 1990 року. Син Дмитро закінчує біологічний факультет Київського державного університету ім. Тараса Шевченка. Він з дитинства мріяв стати біологом, зоологом. Захопився морськими ссавцями, рибами. Навчальну і переддипломну практику проходив в Інституті біології південних морів під керівництвом видатного радіоеколога, академіка НАН України Г. Г. Полікарпова. До нього ж мріяв і поступити в аспірантуру. Але ситуація змінилася. Одружився, з'явився син, очікувалася друга дитина. Треба було шукати роботу в Києві. Телефоную Михайлу – все ж таки керує близьким напрямом – відділом прісноводної радіоекології. Чую непевне: «Та ти знаєш, яка зараз важка ситуація з кадрами... Фінансування немає... У мене немає місць, і в інституті теж...» і т. д. і т. п. Ну хто захоче брати професорського синка собі на голову? «Та ти хоч подивись на нього, – кажу, – поговори, може щось порадиш». «Ну... нехай приїздить».

Увечері телефонує: «Беру». І ніби не пожалкував.

Людмила Шевцова

Пам'ять

Я познайомилася з Михайлом Іллічем під час вступного іспиту до аспірантури Інституту гідробіології НАНУ. З того часу, майже півстоліття, ми разом працювали в інституті, але в різних відділах, досліджуючи водні екосистеми: я – в напрямі санітарної та технічної гідробіології, він – у радіоекології.

Згадую ті далекі роки, коли ми молоді, повні наукового ентузіазму починали свій шлях до науки. Запам'яталася Вчена рада, на якій затверджували теми дисертаційних робіт. Михайло Ілліч доповів свій план, а тема стосувалася на той час нового напрямку досліджень – ролі органічної речовини в харчуванні водоростей. Розгорілася гостра наукова дискусія, в якій Михайло Ілліч зміг відстояти вибраний напрям. Пізніше він достойно захистив цю роботу.

Минали роки, у кожного з нас були свої наукові експедиції, свої напрями роботи, але взаємна підтримка та дружні стосунки залишилися на все життя.

Я це добре відчула, коли сталося так, що моя донька після закінчення вишу шукала роботу. В той час Михайло Ілліч вже очолював відділ, був доктором наук і знаним радіоекологом. Колись після робочого дня ми разом йшли до станції метро, й у розмові я розповіла про наші проблеми. А він мені й каже: «То хай іде до мене працювати у відділ. Робота у нас зараз складна, не дуже безпечна, але дівчат я не відправляю працювати у Чорнобильську зону. Буде працювати в лабораторії, досліджувати вплив радіоактивного забруднення на водорості». Я мала сумніви, що все ж таки існує радіаційна небезпека, проте, знаючи Михайла Ілліча та його ставлення до людей, я рекомендувала Наталці пройти співбесіду. Так вона почала працювати у відділі радіоекології та виконувати дисертаційну роботу під керівництвом Михайла Ілліча. Попри те, що інколи

він сварив її за затримку із захистом, вона успішно захистила кандидатську дисертацію та продовжує його справу.

Згадую, як я, вже будучи професором і працюючи у Києво-Могилянській академії, випадково зустрілася з ним у парку Тараса Шевченка. Він розповів про інститутські новини, ми обговорили життєві проблеми, а потім він подарував мені свою останню книгу про Чорнобиль «Радіонуклідна аномалія». Я була йому дуже вдячна, тому що його праці щодо радіоекологічних проблем в Україні є базовою літературою, яку я рекомендую своїм студентам-екологам.

Ще згадую його чудову українську мову, його тости та гарний спів, коли ми, гідробіологи, збиралися разом. Знаючи один одного багато років, я тільки зараз дізналася, що він писав вірші. Я дуже вдячна долі, що мені пощастило працювати разом і спілкуватися з такою талановитою людиною, вдячна його родині за те, що готує до видання збірку поетичних творів Михайла Ілліча.

РОДИННІ СПОГАДИ

Броніслава Кузьменко
(зі щоденника)

Як усе починалось...

Ржищів. 1956 рік. Осінь, 4-й курс педучилища. Живу з братом, мамою і бабусею на квартирі, бо наш будинок був знищений під час війни. Живемо скромно. В педучилищі я відмінниця, секретар комсомольської організації, кандидат у партію. Мені 18 років.

1 вересня до нас приїхали студенти Охтирського педучилища, тільки дівчата, бо хлопці працювали на ціліні й з'явилися тільки в жовтні. Студентів переводили до Ржищєва, бо їхнє училище закривали. Для Ржищєва то була подія! Адже тут, у місцевому педучилищі, майже всі – дівчата. А ті, що з Охтирки, розповіли про своїх хлопців і особливо – про Кузьменка Мішу. Відчувалося, що дехто з них у нього закоханий.

Молоде подружжя
Кузьменків. Ржищів,
1957 р.

На той час у нас був чудовий студентський театр. Викладач дитячої російської літератури Зоя Мостова, яка ним керувала, вирішила поставити спектакль «Як гартувалася сталь» за Миколою Островським. Міша отримав роль Павки Корчагіна, а я – Ріти Устинович. І саме тоді око Міши впало на мене, Броню Качну. Була дуже тепла осінь, ми гуляли вечорами біля Дніпра, і я вперше почула його вірші.

Для мене той, хто пише вірші, – особлива людина. Я подивилась на нього іншими очима. І відтоді ми зустрічались кожний день – в училищі, в театрі, по дорозі додому. Коли було тепло, ми ходили в Янчу. То був ліс на кручах понад Дніпром.

Ми розповідали один одному про своє дитинство, мрії... Говорили однією мовою, у нас була спільна мета – закінчити педучилище з відзнакою, щоби без іспитів вступити до університету. В листопаді я захворіла, і Міша кожного дня приходив до мене. Відчувалось, що кохання на порозі.

У грудні формували групи на практику, і ми вирішили їхати разом, а заодно й одружитись. Усі викладачі в училищі, коли дізнались, відмовляли від цього кроку, ми ж були дуже молоді: мені 18, Міші 19.

Студенти нас підтримували. Весілля вирішили влаштувати на Новий рік, в училищі. Це було перше комсомольське весілля на факультеті. 30 грудня 1956 року ми «розписались», а ввечері в залі училища відбулося саме весілля. Були присутні всі наші викладачі, дві групи – його і моя, грав студентський духовий оркестр. І Міша не помилився. Ми були настільки єдині, що в одному з віршів він напише:

* * *

Ви за нас не бійтесь, ми щасливі...
І щасливі будем все життя.
Та коли і станемо вже сиві
Житиме любові почуття.

Після закінчення навчання ми отримали дипломи з відзнакою і направлення до Дитячого будинку «Плисецький» (с. Дзвінкове). Навколо ліси, неподалік – тоді ще повноводна річка Ірпінь з мальовничою заплавою. Ми дуже зраділи, бо була п'еса Олександра Корнійчука «Приїздить у Дзвінкове», і ми вирішили, що це знаково. Це наше перше місце роботи. Дитячий будинок гарний, зустріли нас дуже привітно.

У Дзвінковому ми найняли половину великого будинку, почали отримувати зарплату і зразу відчували матеріальну забезпеченість. На той час я вже була вагітна. За два місяці до пологів Міша відвіз мене до Ржищева у декретну відпустку

і згодом прислав листівку, де був зображений хлопчик, який, зморщившись, п'є газовану воду. З однієї сторони німецькою мовою було написано «Картузику-картузику, куди ти сам ідеш?», а з іншої:

* * *

Мила дружина, ти синонька ждеш?
Чи, може, народиться доня?
Як – син, то Сергієм його назовеш,
Як доня – Світланою, Броня.
Я буду радий дочці і сину
І буду вдячний тобі завжди,
Що народила мені дитину
Найкращу в світі, таку, як ти.

У лютому народилася Світланка, ішов 1958 рік.

Через пару тижнів ми повернулись до Дзвінкового, Міша купив гарненьку коляску, з дерев'яними боками, розмальованими квітами, як «фаєтон». А ще через два місяці треба було виходити на роботу. Ні ясел, ані садочку в Дзвінковому не було, робота позмінна, цілодобова. У зв'язку з такими обставинами нам у «гороно» дали направлення в Рокитнянський дитячий будинок, який знаходився в районному центрі. Не приступаючи до роботи, ми поїхали в Київ вступати до університету. Міша співбесіду пройшов дуже легко, мені було складніше. Дитина на руках у секретарки, хвилювання... Але серед членів комісії був викладач Закревський, який мене надзвичайно підтримав. І от ми – студенти-заочники першого курсу Університету ім. Т.Г. Шевченка.

Треба було повертатись до Рокитнянського дитячого будинку, який виявився суцільним пеклом. Крадіжки, поножовщина, учні-переростки, бруд і матюки. Почались конфлікти з керівництвом, бо ми не могли змиритись з такою ситуацією. Нам стали погрожувати. Щоб помститися нам, старші

хлопці крали в нас речі і навіть закопували їх, щоб не могли знайти. Ми вирішили порадитись у Ржищеві у «районо», і нам наказали терміново розраховуватись. Коли ми від'їжджали, хлопці показали нам місця «поховань» наших речей, але на той час вони вже всі згнили...

1959 року Мішу направили працювати завучем до нової восьмирічної школи в с. Панікарча, біля Ржищева, а мене – директором Ржищівського Будинку піонерів. Ми найняли пів будинку у Ржищеві, і розпочалося спокійне життя. Ми працювали, вчилися, їздили двічі на рік на сесію. Через рік мені така легка робота не тільки набридла, а й з'явився страх дарма отриманих грошей. І я стала мріяти про школу. У Ржищеві в направленні мені відмовили, і я вирішила їхати до Києва, там головою «облоно» був Шешло, Герой Радянського Союзу; завжди ходив у вишитій сорочці, був чуйний і справедливий. Подивився на мене як на ідеалістку і дав направлення... у Панікарчу, до Міші, на уроки російської та німецької мов. Відстань від Ржищева до Панікарчі – 8 км, і ми йшли пішки. Якщо у нас були перші уроки, ми відносили Світланку о шостій ранку в садочок... Так ми пропрацювали два роки.

І от одного разу Міша виступав на якійсь освітній конференції, там його помітило керівництво району. Запропонували посаду другого секретаря Ржищівського райкому комсомолу. Він погоджується, але за умови, щоб дружині дали змогу викладати у Ржищеві та вирішили питання з квартирою.

Після війни на високих посадах перебували люди, які чуйно ставились до сиріт і надто до тих, хто прагнув здобути освіту. Так ми отримали в Ржищеві двокімнатну квартиру на першому поверсі по вул. Леніна, а я стала викладачем російської мови та літератури у 1-й Ржищівській школі.

Міша згодом почав підпрацьовувати викладачем фотосправи та проводити біологічну практику в педучилищі. Але це було паралельно, на останньому курсі університету. А далі – навчання в аспірантурі. Ми завжди були духовно єди-

ним цілим. Незважаючи на те, що Міша займався наукою далеко від дому, він завжди пам'ятав, що за його спиною – родина, яка його підтримує. І це було запорукою його спокою і впевненості. Пройде багато років і він напише...

* * *

Вже щастям світишся у дітях,
Мені дівча ти молоде,
Нехай мій піт засяє в квітах,
Вінцем в весілля золоте.

Подружжя Кузьменків удома. Русанівка, 2015 р.

Ніна Мар'єнкова

Мій брат

Перші спогади про брата сягають мого раннього дитинства, коли ми з мамою поїхали до Ржищева, де він жив із сім'єю.

Мені тоді було років 5-6, але я добре пам'ятаю, як Міша проводжав нас у Ржищеві до білого пароплава, а потім ще довго його постать виднілася на пристані.

Минали роки і ось ми з чоловіком і маленьким сином їдемо до Києва, до Міши. Ми листувалися, ділилися новинами, обмінювалися фотографіями. У моїй сім'ї часто по-родинному, з незмінною теплою звучало: «Міша написав...», «Міша сказав...» «Міша запитав...».

Так от, коли Міша зустрів нас на пероні вокзалу і взяв на руки маленького племінника, то почув від нього: «А я тебе зразу упізнав!» І був за це нагороджений іграшковим автоматом, такого не було ні в кого з друзів.

Мій брат – мій УЧИТЕЛЬ. Саме він надихнув мене на продовження навчання у Чернігівському педагогічному інституті. І за ті успіхи, яких я досягла у своїй педагогічній діяльності, з великою любов'ю завдячую своєму дорогому братові.

Була рада кожній зустрічі з Мішою та його чудовою сім'єю. Після навчальної сесії кожного разу заїжджала до їхньої привітної оселі, отримувала пораду, допомогу, підтримку.

З особливою синівською любов'ю Міша ставився до нашої мами. Завжди допомагав, піклувався, цікавився її життям. Надсилав листи, сповнені теплою та ніжністю.

Завжди пам'ятав свою малу батьківщину, Охтирку. Про що б не йшла мова у телефонній розмові, закінчувалася вона так: «Ніна, два речення про Охтирку».

Безмежно любив свою родину. Завжди з гордістю розповідав мені про життєві здобутки своїх дітей та онуків, радів народженню правнуків.

Короткі спогади привели мої думки до останньої нашої з братом зустрічі.

Червень 2018 року. Я погостювала у Києві, й Міша проводжає мене в дорогу. По одягу зрозуміла, що проведе до станції метро, тому ще деякий час зберігала спокій, утримувала емоції розставання. Дійшли до автобусної зупинки, розмовляємо, хочемо ще багато сказати одне одному. Підїхав автобус, я стаю на підніжку, Міша відходить від дверей на тротуар. Автобус рушає і ми привітно вітаємо один одного піднятою рукою. Так мудро проводити свою сентиментальну сестру міг тільки мій брат.

Такий він і залишився у моїй пам'яті: стрункий, красивий, добрий, стриманий. Міша завжди є для мене прикладом в усьому...

Олена Кузьменко

Спогад про тата

У дитинстві я дуже любила слухати розповідь тата про день мого народження. Коли він, молодий аспірант і татусь тепер уже двох доньок, прийшов до пологового будинку у Ржищеві, медсестри зустріли його ледве не зі співчуттям: друга донька, не син. Але тато, абсолютно щасливий, заспокоїв їх фразою, що згодом стала майже легендарною в нашій сім'ї: «Краще одна така, як Індіра Ганді, ніж сто таких, як я». Саме в той день, коли я народилася, Індіра Ганді була обрана президентом Індії, і це сколихнуло світ, а разом з ним – і мого тата. Коли я писала ці спогади, вирішила перевірити, чи так це було насправді. Виявилось, що Індіра Ганді до всього ще й народилася 19 листопада, як і він. Ось такий дивний збіг. Чи знав він про нього?

Я так і не стала другою Індірою Ганді, та все ж мала дещо бунтівний характер, що завдавало татові немало турбот. Він

дуже засмутився, наприклад, коли я пішла з науки, і довго ще сподівався та мріяв, що я передумаю. Зустрічаючи мене, він любив говорити: «Щось ти, доню, змарніла. Експлуатують тебе капіталісти». Звичайно, це був жарт. Ми з татом взагалі любили пожартувати на різні теми. А коли народився Іллюша, наймолодший онук, татові жарти набули міжнародного смаку. Дідусеве жартівливо-любляче «беліссімо бамбіно» міцно увійшло в сімейну лексику після того, як маленький Іллюша, повернувшись з Італії, ділився своїми враженнями від подорожі. Дідусь називав Іллюшу зазвичай «беліссімо бамбіно» або «любий».

Він взагалі любив це слово. «Люба» або «любий» – так лагідно він звертався до нас із сестрою, до наших дітей, до мами. «Люба» – дуже татове слово. Сумую за ним тепер.

Тато був романтиком, але водночас абсолютно прагматичною людиною. Ми і наші діти живемо з непохитною дідусевою настановою «мурувати-мурувати». На цю тему ми іноді жартували, адже майже під час кожної зустрічі він повторював цей вислів. А ще говорив, що кожний наступний день має бути успішнішим за попередній. Кожна зустріч з людиною має бути закінчена на такому позитиві, щоб після спілкування з вами у неї залишилося тільки приємне відчуття, навіть якщо ваші погляди не збігаються. В цьому величезна мудрість, яку я не одразу збагнула, але з часом вона стає частиною мене.

Одного разу, коли тато вже тяжко хворів, я прийшла дещо засмучена: у нас занедужав собака, величезна вівчарка Джон. Ми поговорили про Джона, про події у світі, на роботі.

Кожного дня ми розмовляли, а коли тато вже не міг говорити, він слухав, а я розповідала всі новини дня... Джон давно одужав, і ми навіть забули, що з ним було щось не так. А тато згасав...

І раптом одного дня він прошепотів мені: «Як Джон себе почуває?» Я тихо плакала...

Взагалі-то я пам'ятаю себе років з 4-5, і багато яскравих спогадів пов'язані саме з татом.

У дитинстві ми проводили з ним багато часу, він брав мене із собою в експедиції на теплоході «Академік Вернадський». Я досі пам'ятаю каюти з жовтими пластиковими стінами і татову колегу з тодішньої Чехословаччини. Власне, не її саму, а її чарівне, загадкове ім'я: пані Власта. Вона подарувала мені маленького хом'ячка, і тато навіть дозволив брати його в руки. Я була на сьомому небі від щастя і писала мамі смішні листи на цю тему.

Одного разу, коли тато був у відрядженні в Москві, він подзвонив додому, а я взяла слухавку. Мені було, мабуть, років 5, я страшенно зраділа, що дзвонить тато. На радіощах я почала розповідати йому вірші і співати пісні – усе, що я тільки-но вивчила в дитсадку. Концерт тривав годину, не менше! Рахунок за міжміські розмови, я думаю, запам'ятався, як і той мій концерт. Але він, знаючи про це наперед, не міг мене зупинити. Або не хотів.

Потім, коли я потрохи ставала колючим підлітком і татові зі мною було вже не так весело, наше спілкування природно перетворювалось на розмови двох дорослих людей з власними поглядами на життя. А коли доросле життя закрутило мене, час від часу кидаючи в зону турбулентності, нам вже годі було й думати про довгі прогулянки з неспішними бесідами. Так минали роки... Аж поки тато не дозволив підвозити його на роботу в інститут один раз на тиждень по четвергах. Я тихенько собі раділа, якщо ми потрапляли в трафік і в нашому розпорядженні з'являлася така рідкісна спільна година! То було справжнє щастя: ми обмінювалися думками, планами, втішали один одного, якщо були засмучені, сперечалися, мирилися і були по-справжньому близькими людьми. Пам'ятаю, як тато ділився своїми планами і радів, коли подовжили з ним контракт в Інституті гідробіології; з яким запалом він розказував про видавництво Гідроекологічного словника термінів; як обдумував свою останню публікацію в Гідробіологічному журналі... Про ту публікацію тато несподівано запитав мене десь на початку червня, коли йому вже важко було говорити.

Він прошепотів, щоб я перевірила в інтернеті, чи вийшла публікація. «Так, вона вийшла!» Досі перед очима виснажене і водночас задоволене татове обличчя. Тато дуже пишався тим, що наукова спільнота, як і раніше, потребує його ідей і творчості.

Якось дорогою я увімкнула аудіолекцію однієї професорки-нейролінгвіста про маловивчені можливості головного мозку. Тато хвилин п'ять послухав і, махнувши рукою, сказав: «пусте». Він був абсолютним науковцем і не любив розмови, не доведені фактами, вважаючи їх демагогією.

Пам'ятаю, як ми гуляли зимовими вечорами бульваром Вернадського. Тоді ми жили в Академмістечку і майже щодня після роботи тато брав мене за руку і ми йшли...

Оскільки Світланка тоді була вже доросла, щоб гуляти з татом вечорами, а маму, окрім домашніх справ, чекали купи зошитів для перевірки, ми з татком зазвичай гуляли удвох.

Особливо яскраво вривався в пам'ять один зимовий вечір. Погода була тиха, без вітру, тільки-но випав і виблискував сніг під світлом ліхтарів, гучно скрипів під ногами. Ми йшли стежкою, що пролягала між величезними заметами, як раптом тато зупинився і вигукнув: «Дивись, Алі-Баба полетів!» Я пам'ятаю досі, як заколотилося моє серце. «Де, де? Я нікого не бачу!» – кричала я у відповідь. «Так он же він, дивись!» – тато впевнено показував рукою у небо. А я вдивлялась у темряву, змішану зі світлом ліхтарів та снігу, і зовсім нікого не бачила.

«Ну вже тепер його не видно», сказав тато і додав, показуючи на сніжний намет: «А це що? Дивись, Оленко, Алі-Баба залишив тобі цукерку». Яка я була щаслива від тієї фантастичної зустрічі з моїм героєм!

Минуло років 35, і я жила вже зовсім на іншому бульварі. Іноді і на цьому бульварі траплялись зими зі снігом. Як і в дитинстві, сніг виблискував під ліхтарями. А іноді він танув швидше, ніж ми встигали насолодитися його чистотою і сяй-

вом. Одного ранку я виглянула у вікно, щоб подивитися, чи на місці моя машина, бо всяке буває... І що я бачу! На засніженому лобовому склі моєї машини старанно написано: «Я тебе люблю. ТАТО».

То був непростий період мого життя, і мої батьки переживали його разом зі мною. Я це знала і від того переживала ще більше. Але в цьому малюнку на машині – все, що тоді було найважливішим для мене: безумовна любов тата й абсолютна віра в те, що врешті-решт все буде добре. Так і сталося!

Я теж люблю тебе, Тато!

Напис
на машині,
2005 р.

Станіслав Качний

Ржищів і ми

Броня, моя сестра, навчалася у Ржищівському педагогічному училищі. Була дуже гарною і розумною дівчиною, очолювала комсомольську організацію педучилища та була його «обличчям» на всіх заходах міста. Її карі очі заворожували і викликали захоплення багатьох юнаків. І коли до Ржищева приїхав молодий допитливий і красивий юнак, то, побачивши Броню, закохався з першого погляду і на все життя.

А ще Міша був закоханий в Україну, любив співати українських пісень і писав гарні, проникливі, ліричні вірші. Вважаю, що не останню роль в його покликанні й уподобаннях відіграли дивовижні краєвиди прекрасного Подніпров'я.

Адже природа й історичне минуле Ржищева щедро нагородили цей благодатний край. Місто розташоване в гирлі річки Леглич на правому березі Дніпра. Навколо – численні яри та пагорби. На цих пагорбах, пам'ятаю, ще збереглися кам'яні «баби», а в деяких садибах стояли великі кам'яні козацькі хрести, які нагадували про давність цих місць. Жива вода в річці Леглич стрімко бігла поміж великим камінням схилами Дніпра. Я пам'ятаю, як ми з Мішою спускалися до річки біля маслозаводу і, лежачи на великих кам'яних брилах, пили чисту стрімку холодну воду.

Той час був неймовірно прекрасний. Я тоді навчався у Ржищівському будівельному технікумі, який знаходився внизу по течії Дніпра, у садибі колишнього Преображенського жіночого монастиря. Кожного ранку ми з хлопцями йшли пішки через ліс на навчання до технікуму. Праворуч височіла 70-метрова Іван-гора, де за часів Київської Русі була фортеця, яка захищала підступи до Києва. Протягом всього життя Міша з любов'ю згадував цей дивовижний край.

А коли цю благодатну історичну землю і велику річку почали знищувати, побудувавши Канівську ГЕС, він зі своїми

однодумцями відважно боровся з наслідками цього зла. Пам'ятаю, як були затоплені населені пункти на лівому березі Дніпра; деякі з них зовсім зникли. А вздовж правого берега вирубали ліс, і північна сторона Іван-гори неодноразово обвалювалась, внаслідок чого більша її історична частина опинилась під водою, знищуючи археологічні розкопки древньої фортеці. Це варварство нагадує будівництво Дніпровської ГЕС, під час якого знищено поселення і поховання запорізького козацтва. Ми з Мішою завжди обмінювались думками; я читав його друковані праці, розуміючи їх наукову і суспільну цінність.

Я завжди його пам'ятатиму як людину із сильним і мужнім характером. І серцем, люблячим і відданим Україні, науці та сім'ї.

Олександр Качний

Енергія мудрості

Подивившись один одному в очі, я пригадав дитячі роки, перші настанови й уроки дисциплінованості, пунктуальності та обов'язку, яким дядя Міша намагався навчити: складати постіль «кутик до кутика», дотримуватись обіцянок і бути чесним.

Я завжди пишався ним і в багатьох питаннях життя він був взірцем для мене. Я, як і він, найбільше люблю свій край і свою родину. Зустрічались ми рідко, зазвичай з приводу ювілеїв когось з нас, і завжди впадали в очі його мудрість і спокій. Коли дядя Міша проголошував тост, стояла абсолютна тиша. Бо він, без перебільшення, був для всієї нашої великої родини авторитетом. У нас родина багатонаціональна, і його сакраментальна фраза «Українці – толерантна нація», схоже, передаватиметься з покоління в покоління.

З племінником Олександром. Київ, 2010 р.

Я мрію про те, щоб той невидимий зв'язок, який був між нами, та духовна складова, через яку передається енергія мудрості, знань, досвіду від Вчителя до вдячного учня, мала місце в нашій родині завжди.

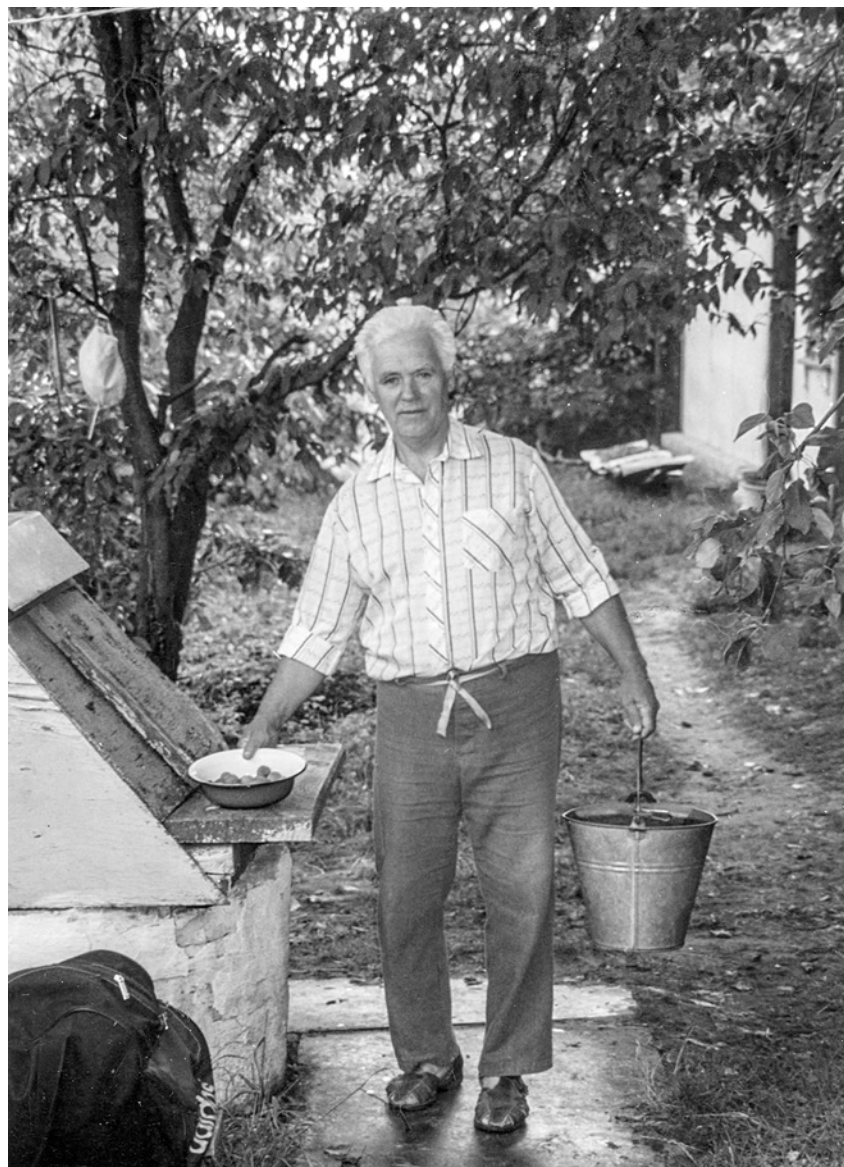
Дякую Господу за те, що дав мені можливість протягом десятиліть спілкуватись з унікальною, багатогранною і такою рідною людиною.

Борис Лахін

Таким він був...

З Михайлом Іллічем я вперше зустрівся у 1982 році. Нас познайомила його доня Светоня (так він лагідно її називав). Михайло Ілліч писав докторську дисертацію, я навчався в аспірантурі. Він весь був у науці. Перша наша бесіда – про те, як раціонально рухатись вперед до мети, і що на цій дорозі є багато спокусливих пасток. Щоби в них не потрапити, треба не забувати про головне.

У нашому житті була Шкодунівка – хатинка на хуторі на межі Київської та Черкаської областей. Весна... город... багато часу для спілкування. Сказати, що Михайло Ілліч все робив доскіпливо, це означає нічого не сказати. Він все робив не просто, а «три-де» акуратно і доскіпливо. Тобто з повною увагою в усіх можливих напрямках і форматах. Коли ми саджали картоплю, звісно, це був не якийсь там випадковий сорт, а з інституту «картоплезнавства». Лунки – не на якійсь там собі відстані, а на точно визначеній Михайлом Іллічем. Глибина – не будь-яка, а знову-таки точно визначена. А в кульмінаційний момент посадки Михайло Ілліч брав кожну картоплину в руки, знаходив, де найбільша кількість росточків і вкладав її в лунці так, щоб саме вони отримали весіннє сонячне тепло в першу чергу. Я жартував: «Михайло Іллічу, ви перед посадкою цілуєте кожну картоплину...». Він щасливий і задоволений посміхався і казав: «Саме так». Через багато років з'явився фільм «З любов'ю, Вінсент». У ньому одна жіночка згадувала, що коли Ван Гог малював квіти, для нього не було другорядних листочків і пелюсток. Вони всі мали бути ретельно промальовані. Вони всі мали велике значення. Без них усіх неможливо передати красу природи. Так само професор Кузьменко, ідучи до мети раціональним шляхом, був ретельним до кожної дрібнички. Ввічливо і достойно вклонявся їй, бо без цього впевнено рухатись вперед було неможливо.

У Шкодунівці, 1990-ті роки

Весна. Улюблений горбочок на городі. Захищений від вітру і відкритий сонцю. Там росла суніця... За законами землеробства спочатку треба посадити городину, потім кабачки, гарбузи, кавуни, кукурудзу, соняшники, картоплю і ще багато чого, а вже потім дивитись в бік суніці.

Колективного методу садження городу в нас не було – не вистачало родичів. Тому саджали город (35 соток) «в чотири руки» приблизно тиждень. Сонечко полюбляє не тільки суніця, а й бур'яни. Тому на улюбленому горбочку їх було критично багато. То Михайло Ілліч самовіддано кидався «рятувати суніцю». Треба було бачити його очі: світлі, ясні, наповнені щастям і юнацьким запалом. За літо рятування суніці відбувалося декілька разів і закінчувалось тим, що в руках у Михайла Ілліча (завжди ретельно чистих) з'являлась чимала миска, заповнена запашними ягодами...

Коли Михайло Ілліч рятував суніцю, я займався виноградом, обрізав дерева і кущі, а ще ходив на риболовлю. Майже в кожному українському селі є більший чи менший ставочок, а в ньому зазвичай водяться карасики. Ловля карасика безхитрісна, але дуже азартна. Одного разу із сином Сергієм, онуком Михайла Ілліча, ми наловили пів відра цих рибинок. У таких випадках головне – їх почистити.

Тієї весни рибалка вийшла інша. Карась клював нечасто, але гарненький, приблизно з долоню. Я вирішив його не смажити, а зварити юшку. Є народний спосіб розпізнати, що знаходиться в тарілці, юшка чи рибний суп. Дуже просто: коли на столі є горілочка, це – юшка, коли ж – ні, то це суп.

Михайло Ілліч не полюбляв міцних напоїв. Спочатку я думав, що він хоче, щоб його голова завжди була ясною. Але якось він розповів дійсну причину. Під час окупації України фашистами вороги жили в їхньому дворі і пили шнапс. Коли їм трапився маленький хлопчик, вони задля розваги залили йому в горло своє пійло. Так хлопчик Мишко отримав отруєння, яке не пройшло безслідно.

Знаючи цю історію, я не діставав чарки. Подумав: суп так суп. Але на моє превелике здивування Михайло Ілліч зайшов на кухню і сказав, що не дуже полюбляє горілку, але під таку юшку не підняти келихи гріх. Ми сіли по-козацьки за стіл, наповнили чарки домашньою горілочкою, і Михайло Ілліч промовив тост. Він говорив про Україну, Батьківщину, а між рядків відчувалась безмежна любов до рідних. Вона була прямим продовженням любові до Батьківщини, виходила з теплої, пухкої весняної землі, проходила через саме серце, торкалась Душі і далі поширювалась десь у Всесвіт...

Сергій Федорик

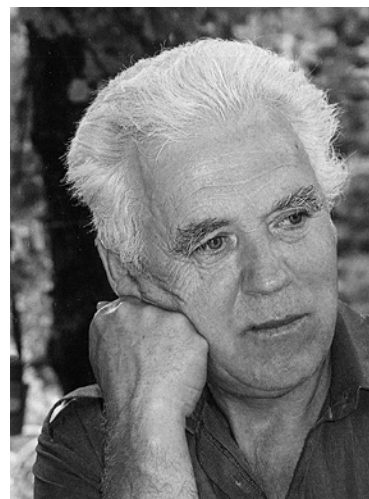
З чого починається рід

Відповідей може бути багато, але моя така: рід починається з осяжної для прийдешніх поколінь фундаментальної пошати, яка заклала характер, засади, вектор і принципи розвитку родин, які починаються з роду. Такою пошаттю є мій Дідусь.

Для багатьох – заслужений діяч науки і техніки, професор, доктор біологічних наук, засновник української школи радіоекології, патріот; глибока, порядна, постійна людина; а для мене – носій життєвої мудрості, постановник векторів у житті всіх сучасних представників нашого роду.

Його звияжна праця над собою, яка охопила своїм прикладом не тільки родину, а й колективи, якими він керував та які надихав, не може бути вичерпно описана, але може бути яскраво окреслена деякими фактами.

Почав фактично з відсутності матеріальної підтримки з боку родини та роботи пастуха, бо іншого не вмів; початкові класи школи в м. Охтирка Сумської області; робота в Казахстані, «на цілині»; педагогічне училище в Ржищеві Київ-

Дідусь у задумі. Шкодунівка, 1998 р.

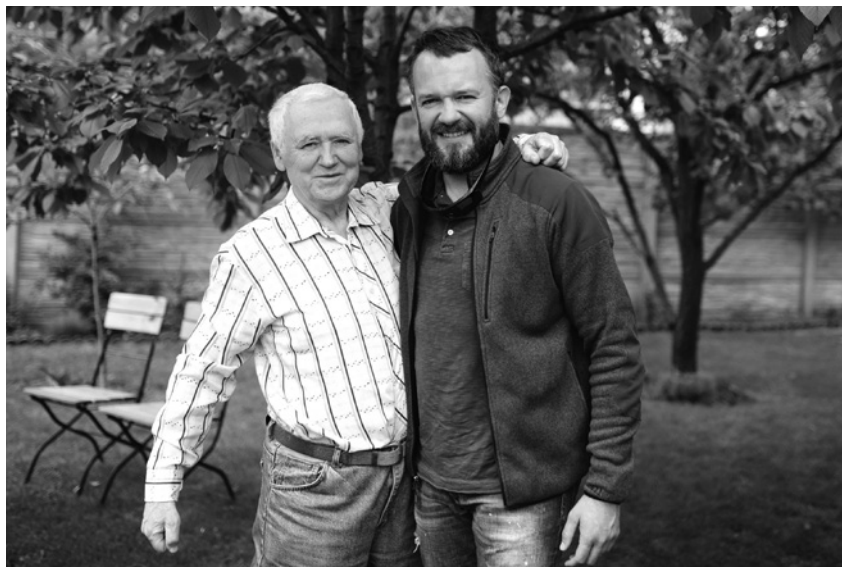
В садочку. Шкодунівка, 1990-ті роки

ської області; заочний біологічний факультет в Університеті ім. Шевченка, і, увага...

У багатьох культурах є така концепція: якщо ти якісно і віддано працюєш, то винагорода тебе знайде – не одразу, але неодмінно.

Дідусь діяв саме за таким принципом, хоча навряд чи переслідуючи настільки далекий результат. Він створював себе щосекунди, якісно і планомірно.

1964 рік. Відтоді відбувається прорив. Єдиний зі студентів заочного факультету за 30 років був рекомендований до аспірантури; після аспірантури – захист кандидатської дисертації, захист докторської дисертації; блискуча кар'єра науковця; нарешті фантастичний шлях сім'янина: дві доньки, троє онуків, п'ятеро правнуків. Про таких кажуть self-made man. Ані радянська влада, ані постійна криза незалежної України не змогли применшити його патріотизм, жагу до наукових здобутків, життєдайний і взірцевий для всього роду прагматизм.

Дідусь із Сергієм. Осокорки, 9 травня 2018 р.

Дідусь не проходив жодного тренінгу й не навчався трансформаційних практик, але він створював світ навколо себе. Неможливе ставало можливим. Безперечно, що Дідуся протягом всього подружнього життя з ювелірною майстерністю покращувала наша Бабуся Броня, але матеріал для такого покращення він створював сам щоденною кропіткою працею, дисципліною фізичною та ментальною. Поєднуючи чутливе відношення до поточних витрат із стратегічним мисленням і фінансуванням великих придбань в усіх дотичних до нього родин, він став центром прийняття доленосних рішень і порад.

«Дитина має бути доглянута й усміхнена»

Я пам'ятаю Дідуся зі своїх трьох років. Я жив з ним, Бабусею, Прабабусею та Тітонькою Оленкою два роки. До чотирьох я майже не розмовляв. Мене водили до купи спеціалістів, але Дідусь підперезав всі діагнози лише однією фразою, що в підзаголовку. Невдовзі я заговорив.

Не будучи євреєм, він повністю і на сто відсотків сформував єврейський підхід до виховання онука, тоді ще єдиного. Бо у цього народу діти – пріоритет №1. Вже зараз я розумію, що це був деякий компенсуючий буфер для мене на фоні того, що відбувалося в душі 3-4-річної дитини.

У дитинстві я був у захваті від такої пріоритизації, і це надихає мене й досі, хоча згодом стає зрозуміло, що треба себе трохи вгамовувати. Одним із наслідків такого пріоритету була стандартна процедура. Вона називалася «На добраніч, діти». Початок щоденної дитячої телевізійної програми о 20:00. В радянські часи (перша половина 1980-х) не було ані відео-, ані супутникових каналів, ані інтернету. Лише 5-6 каналів. Найкращі фільми транслювалися увечері. Бабусі та Оленка вишукували найкраще кіно із можливих і вмикали. Зазвичай це було десь за півгодини-годину до 20:00. Але о 20:00 Дідусь, за годинником, виходив із кабінету чи піднімався з крісла та, незважаючи на кульмінаційні кадри на екрані часто прем'єрного показу і протести глядачів, вмикав «На добраніч, діти» для онука, тобто для мене. Це було найпершим, мабуть, визнанням мене в моєму житті. Це зараз, маючи за спиною десятки психологічних програм і курсів, я розумію глибину та вплив такого ставлення на все моє життя, на все моє світосприйняття.

Яким чином це розумів Дідусь, чому він вирішив так вчиняти – не маю жодної гадки, лише здогадки...

«Зберігати тишу. Іде робота»

Це напис на дверях спальні, яка перетворювалась на кабінет у дні, коли він працював не в бібліотеці, а вдома, над докторською дисертацією. Для мене, п'ятирічного хлопчика, такий напис був сакральним. Спальня, де я спав уночі, вдень перетворювалась на храм науки, в який міг входити тільки Дідусь. Шана та пієтет до нього були беззаперечними для всіх близьких і знайомих.

«Броню, Світланко, Оленко, Сергійку, Ілюша, Сашуню»

Ніяк по-іншому я ці імена від Дідуся не чув. Майстер науки, Майстер слова, Майстер формулювань, Майстер імен.

«Світланко, Сергійко має йти до 155-ої школи»

Сказав дідусь, коли я вже був оформлений у школу №106, за 30 м від нашого під'їзду. Обурення у мене й у мами минуло за кілька днів, і ми скорились. Глибокий сенс цього рішення став зрозумілий тільки через п'ять років, коли учні нашої україномовної школи №155 почали вигравати Олімпіади – міські та республіканські – з математики, англійської, хімії, біології, фізики. У цій школі я здобув рівнозначно глибокі знання з української, російської та англійської мов, з математики та фізики, пройшов безліч експериментальних програм, про які здивованим профільним спеціалістам розповідав ще десятки років. Я порадував себе та Дідуса срібною медаллю, яка дісталась мені наполегливою працею, а йому – сотнями годин мотивуючих бесід зі мною. Після мене цю школу закінчила моя сестра Сашуня. Згодом – наш двоюрідний брат Ілля. Ми всі пізніше – Києво-Могилянську академію... Ми навчались в одній з найкращих шкіл України завдяки вчасній та влучній зміні вектора, який вплинув на наші життя. Завдячуючи тобі, Дідусь. Чому він так зробив, я не маю гадки, лише здогадки.

«Цезій-137» та «Стронцій-90». «Вплив на гідробіонти». «Зона відчуження». «Радіоактивна аномалія»

Ці словосполучення багато років були яскравим орнаментом вплетені в наші із Дідусем розмови, в його промови за святковими застіллями, в його довірчі бесіди тет-а-тет зі мною. Наука для нього була сенсом життя, життєдайною силою, яка рухала його та й світ навкруги. Науці були присвячені захоплюючі розповіді – імена, дати, послідовність подій, наукові відкриття та їх вплив на науку загалом. Все це розповідалося настільки художньо й потужно, що навіть далекі від розуміння наукової суті настільки проймалися цими живими включеннями в наукове життя, що починали оперувати термінами і прізвищами за декілька хвилин, тільки щоби глибше зрозуміти тему.

Перше моє знайомство з Інститутом гідробіології, в якому працював Дідусь, відбулось у другому класі. Ми були на екскурсії в Ін-

Біля пам'ятника М.Грушевському. Київ, грудень 2018 р.

ституті. Я пишався тим, що є онуком того, хто керує цілим напрямом у такому закладі.

Згодом ми багато говорили про науку. Він пишався своїми працями, давав мені свої добірки для формування архіву для нащадків, який я ретельно зберігаю.

«Сергійко, зателефонуй за цим номером, там потрібен перекладач»

Я, студент першого курсу технічного вишу, шукав роботу. Але єдиним продуктом, який я міг запропонувати з моїх знань, була англійська мова. Я розповідав Дідусю про мої різні перекладацькі підробітки, і він взяв це до уваги. Зателефонувавши за номером, я пропрацював у редакції комерційних економічних видань два роки й отримав фантастичну школу відчуття слова та редакційну дисципліну. Це була ще одна Школа, завдячуючи Дідусю.

«Шкодунівка – порятунком для нашої родини»

Саме такою Дідусь вважав роль дачі на хуторі Шкодунівка (Черкаська обл.), яка на початку 1990-х років стала для нашого роду порятунком у скрутні часи. Це було джерело харчування для чотирьох родин, а також місце літнього відпочинку онуків.

Дідусь пробудив у собі селянина. Попри те, що місцеві жителі називали його професором, він показував дива фізичної працездатності, без втоми, з надрином. І, як і в науці, – з непересічним результатом. Вся важка праця була практично на ньому. 36 соток городу готувалося до початку сезону з академічною прискіпливістю, взірцевою продуктивністю. Всі роботи зі збирання врожаю прищвидшувались особистим прикладом Дідуся.

На стандартне запитання «Дідусю, як ти себе почуваєш?» – іронічно-стандартна відповідь: «Ми – вірні лєнінці!». Він ніколи не скаржився на стан здоров'я, озвучував лише застереження, щоби не було ризику для рідних, якщо раптом це інфекційна хвороба. Дякуємо тобі, Дідусю.

«Я маю поспати»

Дідусь володів мистецтвом казати комусь не лише «ні», а й казати «так» потребам свого організму. Тільки через роки я зрозумів,

Дідусь, мама і я. Осокорки, 2017 р.

наскільки глибоким було це поєднання дисципліни – в науці, в родині, у фізичній праці, прогулянках, прийманні їжі, фізичних вправах і сні. Дисципліна дій, думок, висловлювань перетворювалась на мистецтво досягнення непересічних результатів.

«Сергійку, треба мурувати»

«Персональні фінанси» – дисципліна, яку викладають на програмах МВА, була частиною його життя. Цьому він присвячував себе та ставився напрочуд далекоглядно до будь-яких витрат. Фраза про «мурування» – квінтесенція його підходу до будь-якого доходу та до будь-якої витрати. Він був апологетом принципу «навіщо купувати, якщо можна не купувати?» З настанням «єри споживання» цей підхід виглядав дивним і застарілим, однак саме він дозволив частинкам роду придбати своє житло, і не один раз. З роками приходить мудрість та усвідомлення правильності цього підходу. Дякую тобі, Дідусю.

«Сергійку, знай, що ми з бабусею тебе дуже-дуже любимо»

Так завершувалася кожна розмова телефоном зі мною. «Дуже-дуже» промовлялося натужно, нібито Дідусь хоче задушити в обіймах. Це був надзвичайно гострий душевний прояв.

«Ми з бабусею на тебе чекаємо»

Після цієї фрази ти вже не можеш не приїхати або запізнитись. Ця фраза не залишає вибору. І така відсутність вибору – дуже приємна. Прониклива турбота та радість гостинності – як прояв безмежної Любові.

«Нема в світі більшої нагороди, ніж спілкування з онуками»

Такі слова були завершальними під час кожної зустрічі зі мною або моїми дітьми. Щоразу, як згадую про них, на очі навертаються сльози. Це визнання багато чого варте...

«Розкажи, як у тебе справи, чим ти живеш, які плани на майбутнє, що вдома?»

Основний перелік питань для початку доповіді про своє життя. Головне в тих доповідях – вичерпність і терпіння до наступних питань. Дідусь завжди концентровано слухав, а відповіді були лаконічними та ємними. Кожна розмова з ним залишила слід у моєму житті. Кожна його порада, навіть якщо відкидалася на тлі юнацького запалу чи виправдань різницею поглядів поколінь, завжди викликала плідні думки та призводила до коригування життєвих парадигм. Чи це прояв турботи, а чи допитливості – не маю гадки, лише здогадки...

«Мені дуже цікаво було з тобою поспілкуватись, але Броня вивирає слухавку»

Так завершувалась кожна моя телефонна розмова з Дідусем. Щоразу Дідусь мав залишити відчуття ясності, світла та натхнення від кожного сеансу спілкування. Чому – лише здогадки...

Прощання

Ми завжди з ним прощалися, тричі торкаючись носами. Також і чокалися за столом тричі. Коли вже стихав дзвін інших бокалів, тоді було чутно потрійний дзвін від наших. Це дивна традиція, але вона давала концентроване в даний час і в даному місці відчуття

піднесеної окремоті та обраності. Хоча, впевнений, з кожним з онуків була подібна традиція. Пізніше спогади про ці моменти стали для мене психологічним ресурсом, який завжди зі мною. Цей дарунок, Дідусю, є чи не найважливішим з усіх, хоч він і не несе очевидних життєвих висновків. У мене є здогадка, чому так відбувалося...

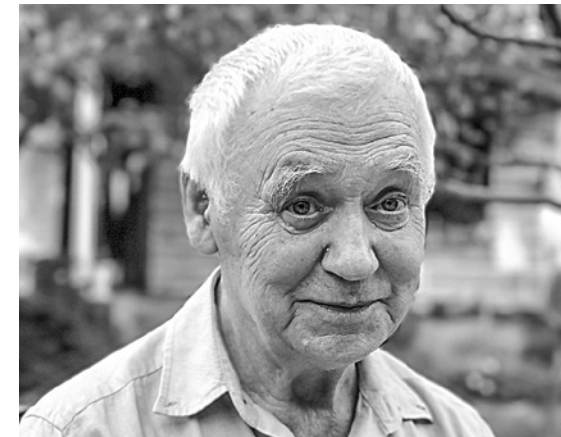
Коли ми прощалися востаннє, я сидів біля тебе, тримав твою руку і дякував. За все те, що ти робив і зробив для мене. Сумна легкість від того, що ми проговорили один одному все, що мали, оповила нас обох, але у твоїх очах була ясність, світло, яке вже збирається із силами, щоби піти з тіла. Ти був красивим усе життя, навіть в останні його секунди...

Тепер про мої здогадки. Всі вони звелися до однієї: все твоє життя було сповнене Любові. Любові до нас. Любові не на словах, а у вчинках, у впливі, в діях. Ти в Любові ростив нас, створював світ для нас, в Любові до нас ти і пішов у засвіти.

Глибокий, мудрий, потужний, сивочолий, кремезний ментально та фізично – ми тебе любимо, Дідусь.

Ти постійно в моєму серці та за моїми плечима.

Твій Сергійко

Дідусь. 2018 р.

Ілля Стріхар

Я пам'ятаю його...

Я пам'ятаю дідуся. Я не зустрічав нікого схожого. У моїй уяві він – один з найсвітліших образів, один з тих людей, на яких стоїть світ. Без тіні прихованих мотивів, без напівкольорів, сповнений щирості та обов'язку. Трьома його головними цінностями (а тепер і моїми) були працьовитість, порядність і турботливість. Трьома об'єктами любові – наука, Україна та сім'я.

Я пам'ятаю його в науці. Кожне покоління має впевненість у тому, що зможе змінити світ. Дідусь, однак, скоріш за все, розумів, що цей світ йому не змінити. Але його задача, можливо, була ще більш величною. Вона полягала в тому, щоб не дати світу загинути. Чорнобильська аварія залишила нам у спадок суміш з руїн, страху та ризиків усьому живому бути спотвореним і знищеним. Перед лицем життя, що руйнувалося, життя, що могло навіки бути перетвореним на царство смерті, він і такі, як він, брали на себе завдання в перегонах з часом, у скаженому русі проти годинникової стрілки відродити контроль розуму над емоціями та впевненість у сьогоденні, а головне – у майбутньому.

Дідусь був козаком, і його шаблею була наука. Він мислив одержимо й самозабутньо, покладаючи весь свій розумовий потенціал, всі свої аналітичні потужності та дар слова на боротьбу з екологічними ризиками. Він завжди був у думках, завжди захоплений ідеями. Пам'ятаю, коли і як він зі мною ділився ними. Його слова були повільними та зваженими, його очі палали жагою реалізації, очікуванню чергового кроку в світі української науки. Його науковий сад завжди був доглянутим і квітучим.

Я пам'ятаю його силу волі. Він ніколи не відхилявся від плану. Знаходив радість і спокій у щоденній кропіткій роботі, що для такої непостійної, як я, людини здавалося неможливим.

Дідусь та Ілля. Русанівка, 2005 р.

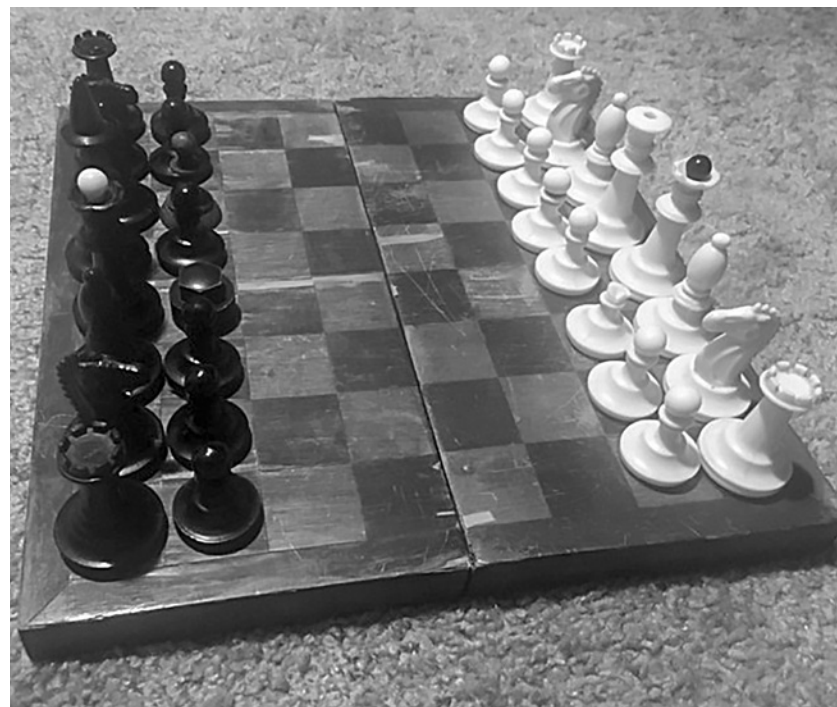
Він діяв на іншому, недосяжному рівні. Таких нетривалих речей, як натхнення чи настрої, для нього, здавалось, не існувало. Він робив те, що мав. Красиво, холоднокровно, самозабутньо, сповна занурившись у процес. Здається, він ніколи ні в чому не сумнівався, завжди знав, що буде далі. Все, що не робота, сім'я чи здоров'я, було зайвим і непотрібним. Його світ був чітко окресленим і, на мою думку, ідеальним. Він мав чисте серце та ясні очі.

Я пам'ятаю, як він виглядав. У ньому я бачив втілення нашого народу, що досягалося без книжного впливу, по самій крові десятків поколінь українського села. Я любив дивитися на те, як він одягався, як говорив, як переплітав пальці; я любив його великі м'ясисті долоні та жилисті кисті. Грубі ван-гогівські черевики, темні брюки, світлі сорочки, яким років зо 30. Він був дуже гарним чоловіком. Міцний, з гордою постанню та повільним пронизливим поглядом. Ніби зроблений з каменя. Мужній, але не грубий. Одягнений скромно, але зі вродженим смаком. Попри простоту його гардеробу я не пригадую, щоб він хоч раз одягнув щось негарне. Це були прості комбінації витриманих відтінків білого, чорного, блакитного, зеленого, червоного. У нього був уроджений смак. Він однозначно був для мене уособленням того, яким має бути чоловік.

Я пам'ятаю наші прогулянки Русанівкою. Здається, у нас навіть був свій день і час. Він розпитував мене про справи в школі й університеті, про навчання та роботу, розповідав про події в своєму житті. Іноді, коли я радився з ним про те, як вчинити в тій чи іншій ситуації, він міг просто мовчки йти поруч, поки раптово не прокидався із задуми з вичерпною та глибокою відповіддю.

Очікування від дідусевих порад у мене були діагональні. З одного боку, він міг нагороджувати мене пильним поглядом, широкою усмішкою та таким важливим для мене «Любий!» (одне це слово давало мені відчуття тепла в грудях на фізичному рівні), з іншого – досить нищівною та жорсткою критикою з категоричним «Ні в якому разі!» І навіть у таких випадках я цінував його чесність і прямоту.

Його любов до мене виявлялася й у найменших деталях. Після прогулянок, навіть коли ми були поруч з його будинком, він завжди наполягав, що проведе мене додому. Казав: «Щоб дівки не покрали». Підійшовши до мого дому, ставав перед моїм вікном і казав, щоб я тричі увімкнув світло в своїй кімнаті, щойно зайду до квартири. Я залітав сходами на свій

Та сама шахова дошка

третій поверх і, не роздягаючись, зі збитим диханням біг до своєї кімнати з тим, щоби подати сакральний знак домівки та безпеки. Потім швидко кидався до вікна, щоб побачити, як він повільно та мрійливо махає мені рукою на прощання. Я так любив цю маленьку гру.

«Шахова дошка, на якій дідусь навчив мене грати. Коли я не знав, куди ставити королеву під час розстановки, він казав: «Королева любить свій колір».

Пам'ятаю, як він відчиняв мені двері, коли я вкотре приходив обідати до бабусі. Переді мною постає його стримано усмінене обличчя; блискучі, злегка примружені очі; він мовчки простягає до мене руки та міцно обіймає (так само

він простягав до мене руки щоразу, як ми випадково зустрічалися на Русанівці, так само він закінчував кожну нашу телефонну розмову – словами «Міцно обіймаю»). Його прекрасні очі, блакитні й блискучі, якусь мить дивляться прямо на мене. Після чого, ніби оцінивши у думках всю свою любов до мене та вирішивши, що обіймів недостатньо, він за традицією тричі доторкується до моїх щік своїми, злегка шершавими. Я вдихаю його запах... Команда мити руки та йти до столу, команда зайти до нього в кімнату по обіді, команда закрити двері й сісти за стіл, взяти в руки величезний олівець, що, здається, росте разом зі мною ще з дитинства, команда записати незначне й коротке прохання, що висловлене з такою важливістю, що здається більшим за білий світ.

Сьогодні він показує мені свою нову статтю в Гідробіологічному журналі, розгортаючи його так, щоб мені зручно було читати. Він собою помітно пишається, пояснюючи всю важливість виданого. Я ним теж пишаюся: мій дідусь науковець, і в нього вийшла стаття. Ми сидимо кілька секунд у тиші, з радістю дивлячись одне на одного. На його обличчі тепла усмішка, погляд прямо мені у вічі.

– Що в тебе нового?

Моя коротка відповідь.

– Добре, іди до бабусі, вона вже зачекалася.

Пам'ятаю його обличчя, коли ділився з ним різними хорошими новинами. Знову те саме відчуття. Він умів поставити мене у центр всесвіту. І це було абсолютно щиро. Він дивився на мене, усміхаючись. Він радів за свого онука. Було чути лише сопіння його ніздрів, і в цьому жестові було стільки гідності, що, здавалося, переді мною великий лев з широкою пишною гривною, лідер подібних.

Пам'ятаю, як ми працювали над науковими статтями для Олімпіади з біології для Малої академії наук. Він допомагав мені настільки ж сумлінно, як і писав власні книжки. Хаотично впорядковані аркуші паперу на столі, хвилі неодноразово

вивірених слів, написаних олівцем; виправлення, закреслення, колажі зі вставок і доповнень. Він любив описувати явища, доповнювати їх деталями з десятків книжок, що стояли в шафі обабіч стола. Читаючи епіграф Степана Руданського, що він обрав до однієї з моїх робіт, я вперше бачив в ньому видатного науковця, що досконало оперував різнобічними інструментами для розкриття суті явищ. Бо цей вірш виливався в потужний вступ, що мав своє продовження в таблицях з даними про риб дніпровських водойм, описи стронцію, цезію та їх напіврозпаду, рисунки, фотографії, висновки. Він був ніби диригент, що виром здійснював навколо себе музику понять, визначень і висновків.

Пам'ятаю його настанови. Деякі з них здавалися мені застарілими та надто категоричними, але насправді істина в них була сталою. «Пам'ятай, Іллюша: кожна копійчина, зароблена сьогодні, має принести дві завтра»; «Ти завжди маєш думати про економічне майбутнє своєї сім'ї»; «Не марнуй свій час на пусті забавки». Ці фрази я мимоволі «облітературюю», та оригінали були так само лаконічні й беззастережні. Бувало, з власної необачності я міг згадати, що був у кіно чи ресторані, і це давало йому зачіпку до нового монологу. Тоді мені це здавалося кумедним, сьогодні ж його слова відлунюють у моїй свідомості ледь не щодня.

Пам'ятаю і його глибокий, тужний спів, особливо коли ми йшли територією школи поруч з його будинком, і він раптом затягує: «А молодість не вернеться...», так що і я починаю наперед сумувати за молодістю, яка мене поки ще не покинула.

Пам'ятаю і його сміх, розкотистий, мов грім, з мого найбільш простого й неотесаного жарту.

Пам'ятаю хвилі його вказівок і команд у Шкодунівці. Пам'ятаю...

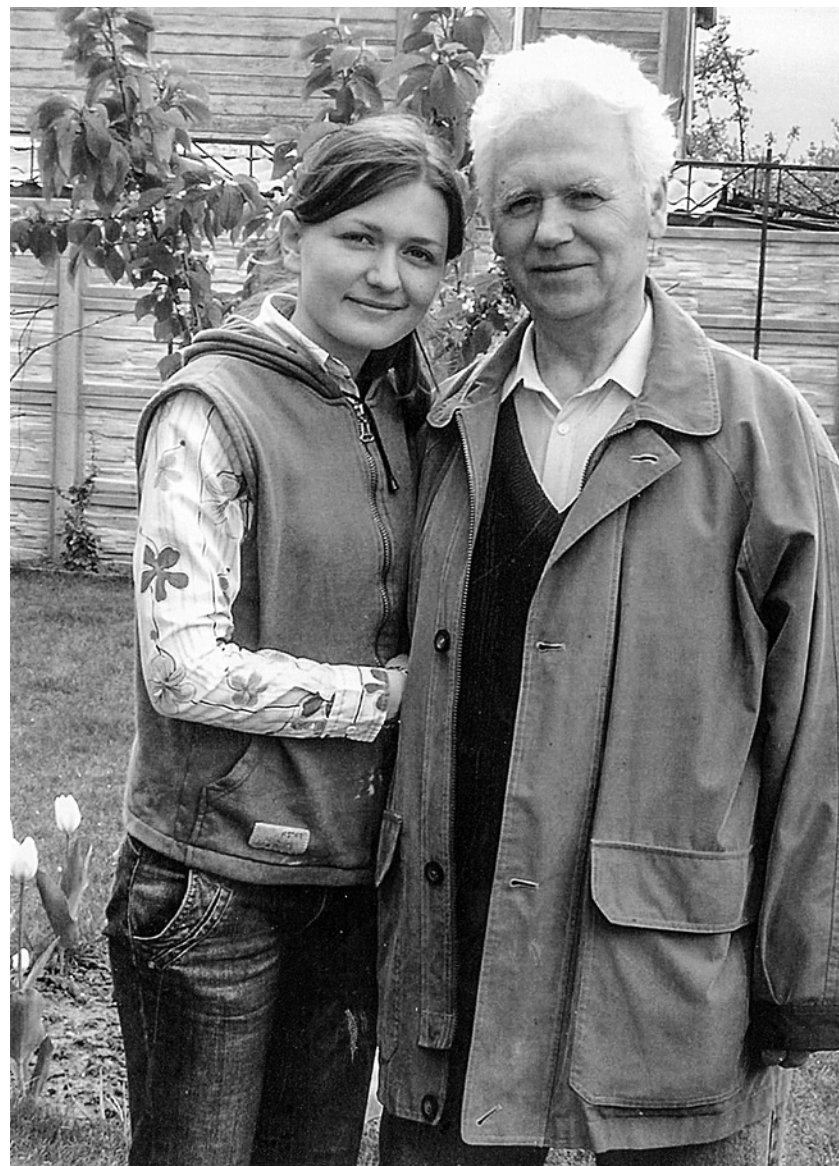
І шкода, що щось забудеться чи вже забулось. Так багато, як казав Василь Стус, губимо за пам'яттю... Та в пам'яті мого серця, найбільш чистій і надійній, дідусь живе щохвилини.

Олександра Оксенюк

Сповнений любові

Дідусь найбільше запам'ятався мені Любов'ю. Із самого малечку він вчив мене любові між чоловіком і дружиною. Вчив, що бабуса Броня є його величезним скарбом чи навіть святинею. Коли влітку він приїжджав на хутір Шкодунівка, де ми з Іллею відпочивали (чи то працювали) з бабусею, то одразу відганяв нас, аби ми лишили їх удвох. І вони сиділи, закохані, і нескінченно довго про щось гомоніли. Тільки потім настав час для нас. Бабуса ж Броня для мене є прикладом глибокої непохитної поваги до свого чоловіка. Будучи вчителем від щирого серця, бабуса готова навчити і виховати будь-кого. Але дідуся вона приймала цілком таким, яким він був. Дідусь пильно слідкував, аби ми з братом не ображали бабусю, не допускаючи жодного непослуху. Він робив усе можливе, аби ніхто і ніщо не завдало шкоди його коханій Броні.

На другому місці виринає у спогадах дідусева любов до нас. Коли я дзвонила йому і питала, як справи, він завжди відповідав: «Коли я розмовляю зі своєю любою онукою, мої справи завжди чудові». Така відповідь приголомшувала, хоч я чула її тисячі разів. Це було як бездонне море любові, що виливали на мене, просто тому що я – онука. Останніми роками, коли в дідуся було мало сил, він намагався економити їх, щоби вистачало для роботи, тому обмежував наші візити до них з бабусею. Проте коли ми з'являлися, дідусь обов'язково підходив до нас з десять разів: то усміхнеться, то щось питає, то пожартує. Дивився завжди на мене очима, сповненими такої глибокої ніжності, що неможливо передати словами. Навіть коли дідусь сварив нас, малих бешкетників – насуплював брови, робив сердитий голос, – однак ніжність з його очей нікуди не зникала й уся строгість миттєво розвіювалась.

Дідусь із Сашунею. Осокорки, 2010 р.

Розмовляв з нами питаннями. Щось запитував і довго слухав. Широ цікавився, що ми думаємо, як живемо, що всередині нас. Хоч і мав, безперечно, свою думку, проте не поспішав її висловлювати. Натомість уважно цікавився нашими відповідями.

На прощання дідусь роздавав багато благословень. Чим ближче до старості, тим менше дідусь вчив і більше благословляв. Сказав мені по телефону: «Славетний рід Оксенюків, нехай...» і далі – з десяток добрих слів, таких як «здоров'я», «злагода», «любов»... У кожне з них він вкладав величезну силу і таку ж любов. Я поклала їх глибоко у серце, вони підтримують мене зараз, і я передам ці скарби у спадок нащадкам.

Його почуття до бабусі, до своїх дітей, онуків, правнуків дивують глибиною. Проте ще більше вражає мене в дідусеві любов до чужих людей. У сучасному світі абсолютно звичним є холод між людьми, і навіть грубість мало дивує. А от дідусеві вдавалось не просто ставитись з повагою до особистості людини, що траплялась на його шляху, а й засипати її добрими словами, щирими благословеннями на добро й усілякі гаради. Причому він робив це завжди дуже щиро, по-справжньому ділячись своїм серцем.

Дідусевий життєвий шлях був дуже непростим, починаючи з раннього дитинства, коли він втратив тата. Рухаючись далі, крізь багато потрясінь, життєвих криз і тяжких хвороб, він карбував ці риси в своїй душі. Вчився долати надто складні ситуації і при тому зберігати любов, доброзичливість і ділитись ними.

Любий дідусю, доземний уклін тобі за ту науку і скарби любові, що ти створив, примножив і передав нам. Будемо молитися за Царство Небесне для тебе і для нас і чекатимемо на нашу зустріч у засвітах. А поки що вчитимемося в тебе любові. Дякую тобі.

ЛИСТИ

Г.Є. Шульману. Після захоплюючого прочитання «Миндаль зацвел»

Я пориваюся в далі,
В ті, що без спокою й снів,
Від аромату «Мигдалю...»
Я безнадійно «сп'янів».

7.04.2006. М. Кузьменко

Дорогой Георгий Евгеньевич!

Чувства, мысли и действия людей, возникающие в результате восприятия и реакции на происходящие в природе и социуме процессы и явления, проявляются в различных формах и в сравнительно короткий промежуток времени, и преимущественно достаточно быстро уходят из памяти людей. По моим представлениям, сознание людей примерно на 60-70% наполнено информацией, сформировавшейся при жизни этого поколения. Но знания, духовные, моральные и правовые ценности современного Homo sapiens формировались многими-многими предыдущими поколениями. Современное общество в погоне за совершенствованием комфорта быта и утолением плотских инстинктов в большей своей части игнорирует идеологию морали и нравственности, оставляет их вне рамок своих прагматических интересов.

Поэтому на фоне сегодняшней философии жизни появление Вашего сборника стихов «Миндаль зацвел» – событие выдающееся! Извлечь из недр веков шедевры англоязычной поэзии и подарить просто так талант, время, силы и наконец «свои кровные» – подвиг, совершить который далеко не каждому дано. Я вчитывался в каждую строку каждого стиха. Нашел потрясающую ум и волнующую сердце поэзию. И не беда, что общество нашего времени не воздаст должным вознаграждением. Даже этот малый тираж Вашего сборника стихов обязательно дойдет до истинных ценителей природы, любви, счастья, жизни со всеми ее прелестями и ужасами и найдет отклик на поэзию, извлеченную из глубин веков и подаренную мне, моим современникам и будущим поколениям.

Дорогой Георгий Евгеньевич, большое Вам спасибо за подаренный «Миндаль зацвел», который всегда будет для меня праздником.

Желаю Вам и Вашим близким здоровья и новых творческих успехов!

С любовью М. Кузьменко

Дорогой Георгий Евгеньевич!

В очередной раз Вы подарили мне возможность ознакомиться со стихами, которые излучают добрые чувства, сердечную чистоту, величие и красоту природы и человеческих творений. И при всем этом Вы открылись мне и как человек с мужественной гражданской позицией:

«Киев
Хоть обильем проблем и вопросов
Костью в горле имперском застрял».

Спасибо Вам за патриотизм. И хотя хорошо известные слова А.Н. Некрасова «Поэтом можешь ты не быть, но гражданином быть обязан» излишне Вам напоминать, но, тем не менее, не могу пройти молча. Это также волнует, как и «Казачий хохот». Идеалы гуманизма и гражданственности вне координат времени и пространства, они вечны и безграничны.

Спасибо Вам за патриотизм, величие мыслей и души!
Счастья и добра Вам и Вашим близким!

Искренне Ваш М. Кузьменко

Г.Е. Шульману

После прочтения циклов стихов «Крымское ожерелье»
и «Мои города»

Зачарований Кримським намистом,
Моря блакиттю і скелями.
В злеті уяви – місто за містом
Зі своїм щастям і долями.

Повітряним шляхом, на кораблі
Об'їздили рідну планету.
Щиро вклоняюся Вам, до землі,
Людині, Вченому, Поету.

М. Кузьменко

Дорогой Георгий Евгениевич!

Декабрьский отпуск ушедшего года я работал с радиоэкологическими задачами. К концу месяца достаточно устал. И вдруг как ценнейший подарок к Новому году получил Ваш цикл стихов о море. Большое-большое Вам спасибо за стихи, за сердечную дружбу.

Я не в такой степени «морской волк», как Вы, но все же Черное и Средиземное моря прошел, и многие строки Ваших стихов воспринимал как увиденное и запечатленное в памяти.

Мысли и чувства, заложенные Вами в поэтических строках, глубоко воспринимаются и порождают цепные реакции чувств и образов. Что остро мной воспринимается, так это Ваша предельно глубокая любовь к людям, природе, к морю, и что особенно замечательно, эта любовь венчается Вашей Великой Философией ЖИЗНИ:

«... ведь Вечность в том,
Чтобы ярким и жарким пылать огнем,
Чтобы славить Природу, какая есть, –
Почитая Жизнь за Великую Честь...»

Как биолог не могу не осознавать, что социум как составляющая биосферы закономерно имеет свои моральные/аморальные «трофические уровни», или пусть будет более этично: иерархические уровни сословий и власти.

Гениальный Т. Г. Шевченко в середине XIX века добирался из Киева до Канева пароходом и, наблюдая за кочегаркой и работой парового двигателя, записал в дневнике:

«О великий Уайт!
Ваше не по дням, а по часам растущее дитя
в скором времени пожрет все кнуты и престолы,
а помещиками и дипломатами только закусит».

Предсказание гениального поэта пока не сбылось. Помещики вовсе не исчезли, а только внешне изменились, приобрели более современные одеж-

ды, нравы и формы эксплуатации. Дипломатия не только не исчезла, а стала значительно более утонченным орудием ведения войн и защиты.

В часы усталости я общаюсь с произведениями А. П. Чехова. И каждый раз убеждаюсь, что его произведения, написанные более 100 лет тому, нисколько не утратили актуальности. Разве что некоторые слова стали архаичными. Герои Антона Павловича – наши, мои современники с их благородной и подлой моралью.

Если реализацию философии благородного созидания обстоятельства и процессы заводят в тупик, верх берет открытое варварство, не так уж редко наряжаясь в благородные одежды. На передовые позиции выходит дипломатия, как изощреннейшее искусство борьбы, подлости и защиты.

Какова бы ни была судьба «донкихотов» морали и благородства, но именно они были, есть и будут основой процессов созидания и прогресса цивилизации.

Можно построить небоскребы, создать атомные бомбы и ракеты, но очень и очень проблематична возможность получить благородное поколение людей. Благородство, мораль добра и созидания – наивысший, но далеко не доминирующий результат в эволюции Homo sapiens.

Поэтому, заканчивая свои скромные размышления и «почитая Жизнь за Великую Честь», хочу Вас, дорогой Георгий Евгениевич, крепко обнять, пожелать Вам и Вашим близким в Новом году крепкого здоровья, счастья, благосостояния и новых творческих взлетов!

Спасибо, что Вы есть, спасибо Вам за стихи!

С самыми добрыми чувствами и искренне Ваш

М. Кузьменко, 5.01.2009

Г. Е. Шульману на цикл стихов о море

Він крізь скелі науки крокує
І оспівує велич Життя.
Сили духу йому не бракує,
Квіти стелить йому майбуття.

М. Кузьменко

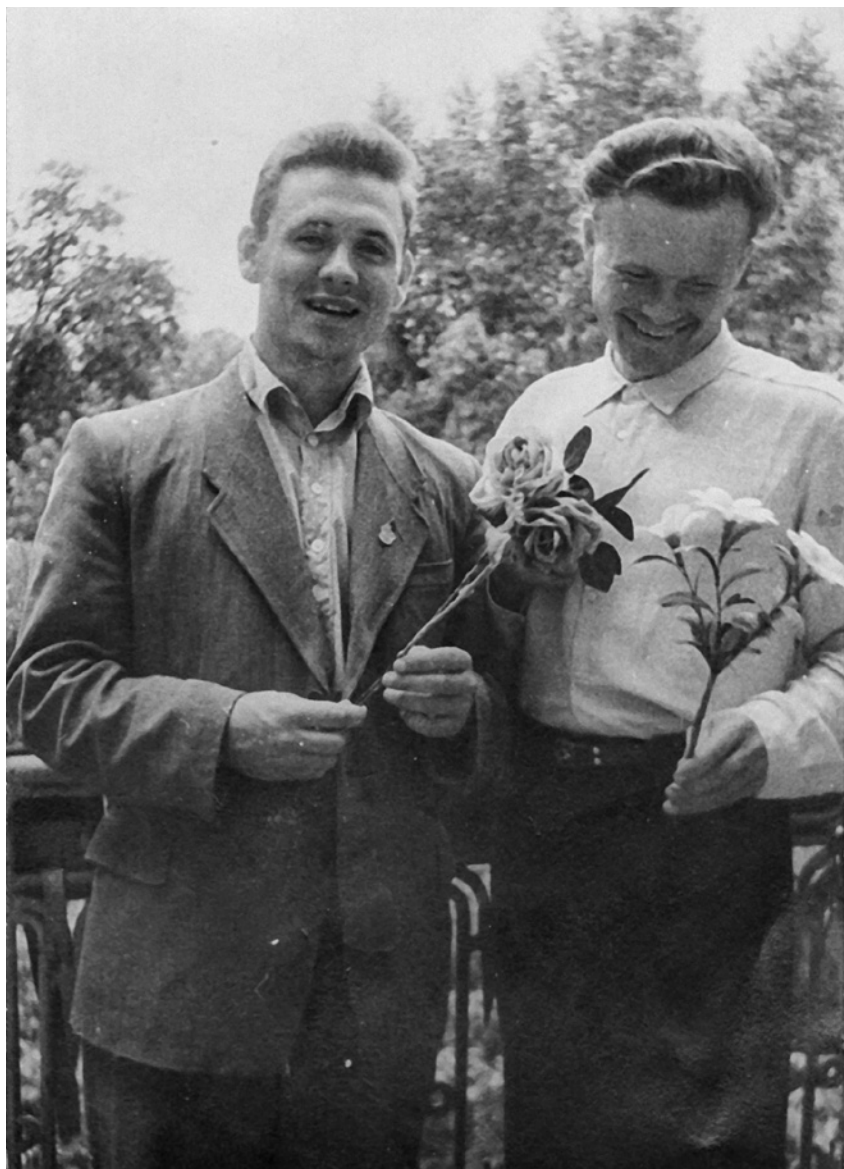
Охтирка, 1952 р.

Охтирське педагогічне училище, 1950-ті роки

Біологічна практика у Канівському заповіднику, 1960 р.

М.І. Кузьменко та П.С. Вовк. Київ, 1962 р.

Серед аспірантів набору 1963-1964 рр. Нижній ряд (зліва направо): Р. Суркіна, В. Чернишова, Л. Помилуйко. Верхній ряд (зліва направо): Л. Шевцова, Г. Олійник, М. Кузьменко, Г. Єнакій

М. Кузьменко та І. Пішолка. Інститут гідробіології, 1970-ті роки

Біля місця майбутнього нового корпусу Інституту гідробіології на Оболоні

Під час засідання відділу, 2012 р.

М.І. Кузьменко у Каховці зі співробітниками: О.І. Денисова, В.В. Гурвич, В.М. Тимченко, О.Ф. Ляшенко та ін., 1970 р.

Михайло Кузьменко на Дунаї, поряд – іхтіологи Валерія Могильченко та Ніна Северенчук, 1990-ті роки

Після засідання відділу біології Президії НАНУ. Ю.О. Кудлахметов, М.І. Кузьменко, О.Є. Каглян

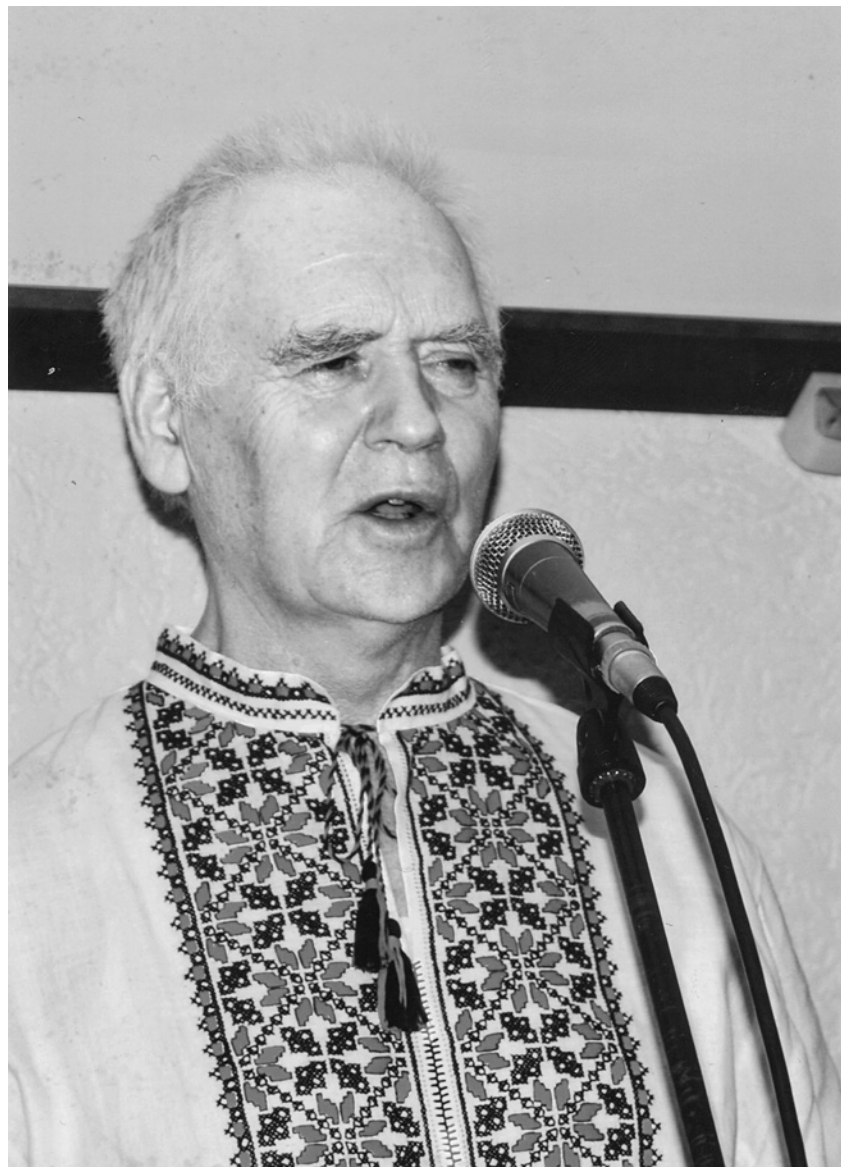
Колектив відділу водної радіоекології Інституту гідробіології НАН України

Родина. М.І. Кузьменко з дружиною Броніславою, доньками Світланою та Оленою, 2017 р.

Поспішаючи до Інституту, 2015 р.

Співаючи улюблену пісню, 2010 р.

АВТОРИ

КОЛЕГИ ТА УЧНІ:

ОЛЕНА МИКОЛАЇВНА ВОЛКОВА – доктор біологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу водної радіоекології Інституту гідробіології НАН України.

ДМИТРО ІГОРЕВИЧ ГУДКОВ – доктор біологічних наук, старший науковий співробітник, завідуючий відділом водної радіоекології Інституту гідробіології НАН України.

ІГОР МИКОЛАЄВИЧ ГУДКОВ – академік, доктор біологічних наук, професор Національного університету біоресурсів і природокористування НАН України.

ОЛЕКСАНДР ЄВГЕНІЙОВИЧ КАГЛЯН – кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник відділу водної радіоекології Інституту гідробіології НАН України.

ОЛЕНА ГРИГОРІВНА КОРНІЛОВА – інженер відділу водної радіоекології Інституту гідробіології НАН України.

ЮРІЙ МИХАЙЛОВИЧ СИТНИК – кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник відділу екологічної токсикології Інституту гідробіології НАН України.

АНДРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ ТОПАЧЕВСЬКИЙ – письменник, син О.В. Топачевського.

ЛЮДМИЛА ВАСИЛІВНА ШЕВЦОВА – доктор біологічних наук, професор кафедри екології природничого факультету НАУКМА.

ЗІНАЇДА ОЛЕГІВНА ШИРОКА – кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник, Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка.

РОДИНА:

БРОНІСЛАВА КУЗЬМЕНКО – дружина Михайла Ілліча.

НІНА МАР'ЄНKOBA – рідна сестра Михайла Ілліча.

ОЛЕНА КУЗЬМЕНКО – донька Михайла Ілліча.

СВІТЛАНА ФЕДОРИК – донька Михайла Ілліча.

БОРИС ЛАХІН – чоловік доньки Світлани.

СТАНІСЛАВ КАЧНИЙ – брат Броніслави, дружини Михайла Ілліча.

ОЛЕКСАНДР КАЧНИЙ – племінник.

СЕРГІЙ ФЕДОРИК – онук Михайла Ілліча.

ОЛЕКСАНДРА ОКСЕНЮК – онука Михайла Ілліча.

ІЛЛЯ СТІХАР – онук Михайла Ілліча.

ЯРЕМА, АРСЕНІЙ, МИКОЛА, ЄГОР, ЛУКА – правнуки Михайла Ілліча.

СПОГАДИ ПРО НЕЗАБУТНЄ

Укладач: Світлана Федорик

Дизайн обкладинки: Ілля Стріхар

Видавничий супровід:

компанія «Корпоративні медіа. Вейсберг і партнери».

Верстка, корекція кольору, додрукарська підготовка:

Анна Регелюк, Наталія Рудометова

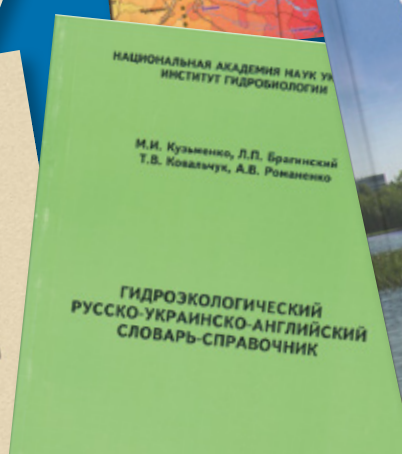
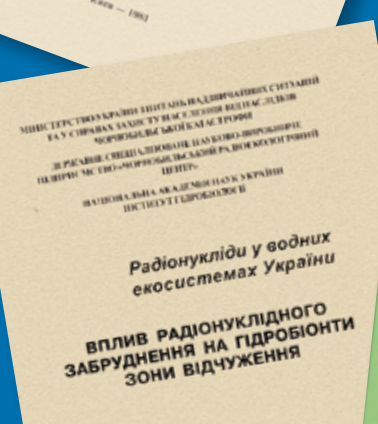
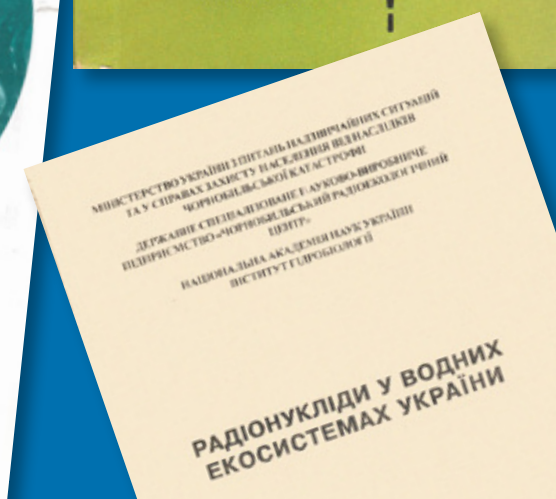
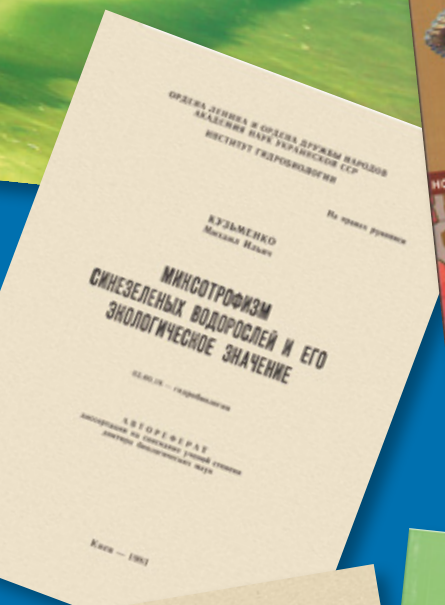
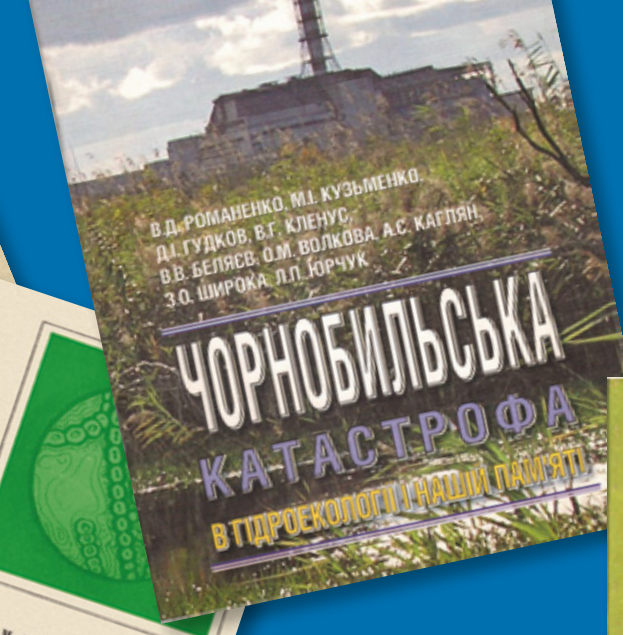
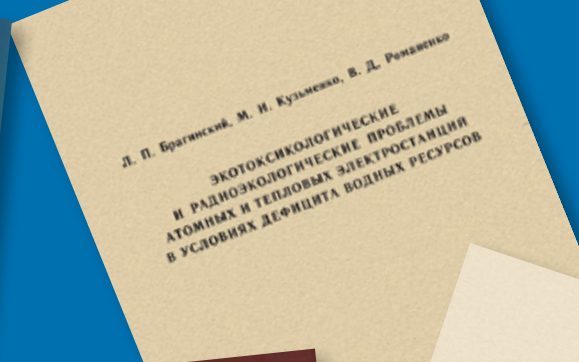
Коректура: Ірина Букреєва

s-media.com.ua

veisberg@gmail.com

Друк – друкарня «7БЦ»

ISBN 978-617-7862-46-7

“

*Творіть у щасті, злагоді, любові,
хай доля стелить вам удачі путь!
Щоб і наступні покоління знову
мене змогли з минулого почуть...*